

Славица Гароња Радованац¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српску књижевност

ФИКЦИОНАЛНА ДЕЛА О ГОЛОМ ОТОКУ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ КОЈУ ПИШУ ЖЕНЕ / ЖЕНЕ КАО ГЛАВНЕ, ФИКЦИОНАЛИЗОВАНЕ ЈУНАКИЊЕ У РОМАНИМА О ГОЛОМ ОТОКУ

У раду се разматра феномен фикционализације теме Голог отока у романима (које, највећим делом, пишу жене), као својеврсне колективне и идеолошке трауме, која је у социјалистичкој Југославији била табу тема више од 40 година. Тему Голог отока у женском идеолошком роману започињу Биљана Јовановић (*Душа, јединица моја*, 1984) и Боба Благојевић (*Скерлејна луда*, 1991), али главни замах голооточке тематике, настаје деведесетих, са распадом Југославије, и нестанком идеолошке цензуре. Настанак ових романа делимо на дела књижевница које су голооточку тортуру лично доживеле (Ж. Лебл, В. Ценић, М. Жицина, Е. Панић-Нахир, аутопоетички исказ) и на остварења оних аутора који су, будући рођени знатно касније, ову тематiku фиктивно обрадиле (Г. Залад, Д. Илић, Д. Гросман). Висок степен фикционализације у делима створио је од стварних имена, неколико упечатљивих литерарних јунакиња, чији смо степен фикционализације овде анализирали: Брана Марковић, Драгица Срзентић, Славка Погачаревић, Ева Панић Нахир, али и тип антихероине, тј. негативне јунакиње, у лику Марије Зелић, управнице логора на Голем отоку. Реч је о делима, који литерарним квалитетима треба да су много присутнији у нашој културној и књижевној свести.

Кључне речи: Резолуција ИБ, Голи оток, женски роман, фикционализација, Голооточанке као књижевне јунакиње

1.

Недавно сам прошла кроз Столац у Херцеговини (нажалост, без заустављања) и осмотрила, колико је било могуће, казамат, сад у рушевинама, у којима је четири године издржавала казну књижевница Милка Жицина (1902–1984), због „непријатељског деловања” током ИБ-резолуције, од 1951. до 1955. године. Зграда је из доба аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине изграђена као касарна, а у Краљевини Југославији служила је за затвор комуниста (као и у суседној Билећи). За време Другог светског рата у њој су затварани родољуби и таоци, који су често одавде вођени на стрељање, а после рата, постала је затвор за

¹ sgaronja@gmail.com

„осуђене” ИБ-овке (док је Билећа била за мушкарце). Ето историје идеологије на нашем тлу, кроз само једну зграду, у једном граду. Столац је био логор за „осуђене” у регуларном судском процесу, док су на Голи оток упућивани осуђеници „без суђења”, на тзв. „друштвено-корисни рад” у првим годинама прогона тзв. Информбироваца².

Табу тема социјалистичке Југославије, Голи оток, свакако најтамнија мрља у њеној историји и поред свих очигледних благодети „хуманог социјализма”, у књижевности је, пробијајући цензорске баријере спорадично третирана, изазивајући у јавности, по правилу, углавном бурне реакције: од романа *Каг су цвешале тикве* Драгослава Михајловића крајем шездесетих, преко романа *Трен 2* Антонија Исаковића седамдесетих, или романа Мирослава Поповића *Угри бангу*, све до мемоара Драгољуба Јовановића (*Музеј живих људи*), и Михаила Симића (*На Голом отоку*), првих мемоара о Голом отоку, да би након њеног распада 1991, настала права експанзија голооточке литературе – како мемоарске, тако и фикционалне – добијајући и свој систематизовани, научни облик, али тек са почетком 21. века.³ Међутим, дуго је остало потпуно непознато да су тамо робијале и жене, односно, тек деведесетих година 20. века појавила су се дела – фикционална и сведочанства жена-страдалница – да су и оне у великом броју, по разним основама, пролазиле кроз исту тортуру, као и мушкарци, јавивши се, дакле, нешто касније од својих мушких сапатника у мемоаристици и литератури. С обзиром на то да сам више пута писала на ову тему,⁴ овај рад ће се усмерити управо само на последњи сегмент, који је стално у развоју и непрестано се богати – на фикционализацију Голог отока као теме у српској књижевности, о којем од деведесетих прошлог века почињу да пишу и жене, односно, о женама Голооточанкама као главним јунакињама у савременој српској (и светској) књижевности. Приметиће се да тих дела нема много (романи, приповетке), али да њихов број – са нарастањем друштвене свести, али и истраживањима и открићима документарне грађе – кон-

2 Драгица Срзентић: „На Голом отоку су били административни кажњеници (без суда и судске истраге), на тзв. „друштвено-корисном раду”, а овде, у Стоцу, био је женски логор за осуђене и осуђене Информбироовце, којој групи смо припадали и ми: мој муж Војо Срзентић, ја и Милка Жицина.” У књизи: *Славица Гароња, Жене говоре: разговори са књижевним савременицама једног столећа*, Београд, 2013, 229.

3 Николај Тимченко, *Психологија књижевне логорологије*; приредила Драгана Бедов; Задужбина Николаја Тимченка, Лесковац, 2014.

4 Славица Гароња Радованац, „Голи Оток и Резолуција Информбироа (ИБ) у српској књижевности коју пишу жене”, *Зборник Машице српске за књижевност и језик*, Матица српска, Нови Сад, књ. LIX, св. 3/2011, 663–679; Славица Гароња Радованац, „Голооточка тематика у женском идеолошком роману”, *Што година од оснивања Југославије: искуство српске књижевности, филозофије и културе*. Излагања на 28. заседању Крушевачке филозофско-књижевне школе: Зборник радова крушевачке филозофско-књижевне школе, Културни центар Крушевац, Крушевац, 2018; Славица Гароња Радованац, „Резолуција Информбироа (ИБ) 1948. у српској књижевности коју пишу жене (Из рукописне заоставштине Милке Жидине)”, *Књижевна историја*, Београд, XLIV 2012, бр. 147, 367–397; Славица Гароња Радованац, *Жена и идеологија у српској књижевности*, ФИЛУМ, Крагујевац, (Библиотека Црвена линија; Колекција Теорија, књижевност, култура; уредник Драган Бошковић), 2017, 494.

стантно расте. Такође, целокупна тематика Голог отока⁵ може се сагледати и поделити на два важна правца: на она фикционална дела, која су оствариле саме Голооточанке-књижевнице, које су, дакле, то лично доживеле, као и на дела инспирисана Голим отоком, књижевница (и књижевника) млађих генерација, којима су поједине приче и судбине из овог затвора послужиле за доследну фикционализацију, и који дакле, нису тамо лично били (што, наравно, не умањује степен естетске уверљивости њиховог дела).

Фикционализацију голооточког искуства започеле су књижевнице рођене, отприлике, у доба или непосредно након Резолуције Информбироа (1948), те је њихов проговор на ову тему заправо, претходио делима (старијих) књижевница које су ову голготу стварно доживеле. У идеолошком роману који пишу жене, ову тему је, додуше посредно, увела Биљана Јовановић⁶. У њеном роману *Душа, јединица моја* (1984), датом у форми породичне хронике, нарочито су одсликане мрачне педесете и велика полицијска репресија нове идеологије и власти, под плаштом чувања (угроженог) поретка након 1948. Новина коју доноси овај роман јесте тип негативног јунака, односно „полицијског доушника”, оног који је пристао да „сарађује” и денунцира (невине људе), што је тип јунака редак у српској књижевности. Симболично, у години распада Југославије, тему Голог отока у књижевности коју пишу жене, уводи Боба Благојевић,⁷ романом *Скерлејна луда*.⁸ Пишући још један „мушки роман” и одабравши за главног јунака једног голооточког страдалника, она остварује врхунско естетско дело које је у години објављивања (1991) остало прилично скрајнуто у јавности. У свом роману она прва отворено антиципира ову тему, која ће деведесетих, а потом и у првим деценијама 21. века добити легитимитет као појава од прворазредног значаја за узглобљавање дуго табуисане теме у новијој српској књижевности.⁹

Међутим, настанак првог романа једне књижевнице-заточенице, која је, дакле, стварно доживела тортуру голооточког типа, може се по-

5 Овде подразумевамо и логор у Стоцу, јер су сви логори били у систему идеолошког преваспитавања (истим методама) ИБ-оваца.

6 Биљана Јовановић (Београд, 1953–1996), кћерка познатог револуционара Блаже Јовановића, објавила је следеће романи: *Пада Авала* (1978), *Пси и остали* (1980), *Душа, јединица моја* (1984), као и две драме: *Урлик Меинхоф* (1976) и *Лети у јору као птица* (1976). Под њеним именом Српско књижевно друштво је установило награду за књижевност „Биљана Јовановић”.

7 Боба Благојевић (Београд, 1947–2000). Живела је у Београду, Лондону и Ослу. Студирала позоришну и филмску режију. Објавила: *Све звери шло су с њобом: приповешке* (1975) и романи: *Скерлејна луда* (1991 – најужи избор за НИН-ову награду) и *Пушница* (роман о Јасеновцу, 2002. – постхумно).

8 Боба Благојевић, *Скерлејна луда: прва књига која се зове и група књига*, 2. издање, Сабрана дела Бобе Благојевић, Алтера, Београд, 2002.

9 О овом роману више сам писала у свом раду „Голооточка тематика у женском идеолошком роману”, *Што година од оснивања Југославије: искуство српске књижевности, филозофије и културе*. Излагања на 28. заседању Крушевачке филозофско-књижевне школе: Зборник радова крушевачке филозофско-књижевне школе, Културни центар Крушевац, Крушевац, 2018.

мерити у 1971–72. годину, када Милка Жицина¹⁰ испишује свој значајан роман *Све, све, све*. Пратећи кроз њену рукописну заоставштину¹¹ датуме настанка овог романа (почетак рада на рукопису 24. априла 1971, а роман је завршен 9. маја 1972) – можемо установити да је тада и настало *прво дело* о женском ИБ-страдању (у логору Столац, као делу система логора сличних Голом отоку). Парадоксално је, такође, да је ово високоестетизовано дело – међу свим осталим делима жена-сведока и ИБ-страдалница – објављено последње, у односу на сва остала, и то постхумно (2002).¹² Писано, дакле седамдесетих, у јеку још увек врло јаке идеолошке цензуре, са свешћу да неће бити објављено за списатељичног живота, „сакривено у дупло дно ормана”, оно сведочи о моћи речи и рукописа – колико је креативна, естетска и хумана страна уметничког бића превладала сва друштвена и идеолошка зла и ограничења, као и тешку ругобу логорашке прошлости, а све у циљу јединственог задатка, постављеног изнад појединца – *сведочији и истину и само истину* – и не огрешити се о њу, па чак и – опростити. Како је добро приметио Драго Кекановић,¹³ „постмодернистички наслов” романа М. Жигине *Све, све, све* представља изведеницу у прошлом уводу насталом из стварних докумената („Све, све, је ш чула! Е, рећи ћеш, мајци, и шта си сањала! Све, све, све! Разумеш.”), чиме се остварује и јединствена уметничка композиција овог романа, који је, у основном фону, заснован симболично на форми фамозног „записника” („Па добро, нека онда и ово уђе у мој записник. Као додаток. Накнадно. После много година.”). Настао петнаест година након догађаја о којима говори (1955), а због познатих идеолошких околности остајући у рукопису и без могућности објављивања за живота књижевнице, све до 1993. године, своју рецепцију (и

10 Милка Жицина (Првча код Н. Градишке, 1902 – Београд, 1984), књижевница позната између два рата по роману *Кајин љуш* (1934), *Девојка за све* (1940). Попут Горког, њени „раднички универзитети” били су печалбарство широм Европе: од Беча, преко Немачке, до Париза (где упознаје супруга Илију Шакића), преко Луксембурга, до Београда, где је радећи као собарица написала *Кајин љуш*. Није учествовала у НОБ-у, али је снажно подржавала социјализам и комунистичку идеологију, када је примљена и у Партију (1950). Након издржане казне 1951–1955. као „ибеовка” у Стоцу, написала је роман о социјалистичким превирањима, *Друго имање* (1961), а после се готово потпуно повукла из јавности. Објавила пред смрт лирску прозу *Село моје* (1983), а постхумно, откривена су и објављена њена дела о ИБ-логорима: *Све, све, све* (2002) и *Сама* (2009). По часописима је остало расуто преко 50 њених приповедака, чији је избор недавно приредила Р. Гикић, под насловом *Нека што буде све* (2014). Заступљена је у 50 најбољих српских романа и у *Историји српске књижевности* Јована Деретића.

11 Заоставштина Милке Жигине откупљена је од њене последње наследнице, Наде Спирић, за Фонд млађих рукописа и архивалија Народне библиотеке Србије 2011. године, у коме сам учествовала са песникњом Радмилом Лазић и Добрилом Бегенишић, начелницом сектора за откупе заоставштине Народне библиотеке Србије.

12 Milka Žicina, *Sve, sve, sve*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2002. Predgovor Drago Kekanović. Dodatak: Razgovor s Milkom Žicinom (razgovaraо Marko Nedić). Сви цитати су из овог издања.

13 Drago Kekanović, *Pismo zemljankinji* (predgovor) u: Milka Žicina, *Sve, sve, sve*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2002, 5–11.

то недовољну, па и жанровски неадекватну¹⁴), роман *Све, све, све* доживљава тек са новим веком (2002) у издању СКД Просвјете из Загреба, а потом и 2011. (Дневник, Нови Сад), и то у скраћеној верзији (са рецензијом Михаила Лалића). Закасна рецепција овог романа, дакле, тридесет година од смрти књижевнице, односно, пола века од његовог настанка, умногоме је парадигма о рецепцији дела која пишу жене, не само у идеолошком оквиру и контексту.

Други фикционални роман једне књижевнице, такође страдалнице на Голом отоку, који је одмах и публикован (симболично, деведесетих) у литерарни фокус званично уводи тематику Голог отока и жене као главне јунакиње ИБ-страдања. Роман је, међутим, у тренутку појављивања прошао готово непримећен. Своје трагично искуство боравка на Голом отоку Вера Ценић¹⁵ преточила је у форму аутобиографског романа са симболичним насловом (у руској језичкој варијанти) *Кањец филма* (1994). Кроз двадесет поглавља, такође симболички насловљених, своју животну повест Вера Ценић исписује као доследно, лично искуство у *ја*-форми, у композиционом прстену где прво и последње поглавље носе исти наслов, као круг довршене приче – од тренутка хапшења, до повратка са Голог отока у родну кућу (у Врању). Иако исприповедан реалистичком нарацијом, у овом тексту неретко доминира високо профилисан лирски стил и симболична употреба језика, којим се гради аутентичан романескни свет. Тренутак хапшења (након изласка са пројекције филма из Руског дома у улици Народног фронта у Београду), јунакињу романа баца у чудовишно искуство, које се ниже филмском брзином (грубо ислеђивање у Главњачи, хитан транспорт возом, па бродом „Пуна” и стицање на Голи оток) и које је поставља у сасвим нову анти-егзистенцију. Кроз низ одабраних симболичних литерарних сегмената прати се унутрашњи свет главне јунакиње, али и портрети бројних сапатница, међу којима се издваја лик професорке Бране Марковић – хероине о којој су остала и бројна сећања других – насупрот изобличеним женским капоовкама и „ревидиркама” на челу са управницом логора на Св. Гргуру – Маријом Зелић. Тако је створено упечатљиво и естетски врло вредно романескно штиво. Важан прилог овом првом романсираном женском искуству о Голом отоку и његово тематско проширење представља и други роман Vere Ценић, *Исша прича* (2001), о тешкој, односно, немогућој мисији да се повратнице након

14 Новинар Љуба Вукмановић, објављујући делове овог рукописа као фељтон, у новосадском Дневнику 1993, у приличној мери је рецепцијски деградирао овај роман, чиме је он изгубио своје иманентне естетске вредности, свдећи га на жанр фељтонистике.

15 Вера Ценић рођена је 1930. у Врању. Као 20-годишња студенткиња књижевности Филозофског факултета у Београду ухапшена је 1950. и послата на Голи оток, где је провела две године. По повратку из логора дипломирала је, магистрирала (на тези о Бори Станковићу) и докторирала („Часописи Јужне Србије”) на истом факултету. Цео радни век провела је као професор гимназије, потом и професор на Педагошком факултету у Врању. Једна је од оснивача манифестације „Борини дани”. Сем стручних радова, објавила је и два белетристичка романа о свом голооточком страдању (*Кањец филма*, 1994; *Исша прича*, 2001). Умрла је 2020. године у Врању.

Голог отока врате у нормалан живот. И о овом роману је мало писано, иако представља важно уметничко сведочанство, написано истом литерарном снагом (са променом позиције приповедача – у трећем лицу јединине), попут претходног романа *Кањец филма*, а као значајан прилог женском идеолошком роману у нашој књижевности. Имала сам срећу и част да током Бориних дана у Врању, 2014. године посетим Веру Ценић у њеном дому, у Баба Златиној улици. Као спомен на то трајно пријатељство свакако остаје и мој разговор са Вером Ценић,¹⁶ који представља драгоцену допуну њеном делу и трауматичном животном искуству.

Сазрелост епохе да се проговори о „југословенском Гулагу“, иницирана ТВ-емисијом Данила Киша „Голи живот“, снимљеној у Израелу 1989, кроз непосредно сведочанство две Голооточанке, Жени Лебл и Еве Панић Нахир,¹⁷ емитованој у четири епизоде 1990. године, у предвечерје распада Југославије, створило је један плодносан тренд, да на основу сведочанстава још живих, у нашој свакодневници тихих и неприметних жена, а некадашњих логорашица на Голом отоку и у Стоцу, настану фикционална дела млађих ауторки, које су, дакле, створиле аутономно фикционално дело (роман, приповетку) инспирисане догађајима и трагичним јунакињама са Голог отока. Први фикционалан роман о женама с Голог отока, под насловом *Плава тишина* (2014)¹⁸ пише Гордана Залад, са предговором Добрице Ћосића. Посреди је трагична прича о пијанисткињи Наталији Радуловић, чији је једини грех био што је успут рекла да обожава музику Чајковског, а што ју је одвело на двогодишњу робију на Голи Оток. Дата сугестивним унутрашњим монологом у комбинацији са филмском нарацијом, динамичним распоредом слика, кроз текст са густим значењем, настао је јединствен, фиктивни лик Наталије Радуловић у чијем су страдању стоплене приче више (још живих) страдалница са Голог отока¹⁹ и за сада је једино романескно дело о судбини једне Голооточанке. Драматична радња исприповедана у првом лицу јединине, филмски „резев“, као и дубина понирања у психологију надређених – идеолошки острашћених – али и жртве –

16 Разговор са Вером Ценић: „Срећан је онај ко уме толико да осећа“, у књизи, Славица Гароња: *Жене говоре*, Београд, 2013, 31–51. Вера Ценић ми је том приликом рекла да је њено сећање на Голи оток настало потпуно спонтано и независно од ове ТВ-емисије, мада у споменутом интервјуу она описује и свој драгоцени сусрет са Жени Лебл у Израелу (знале су се, јер су у исто време робијале на Голом отоку).

17 ТВ-емисија „Голи живот“, снимана је у марту 1989. у Израелу, у продукцији Авала-филма, по сценарију Данила Киша, у режији Александра Мандића, емитована је од 15. до 18. фебруара 1990, узастопно, у четири епизоде, на ТВ Сарајево и ТВ Београд и изазвала велики одјек широм Југославије.

18 Gordana Zalad, *Plava tišina*; predgovor Dobrica Ćosić, Evro-giunti, Beograd, 2014. Гордана Залад је рођена у Подравској Слатини (1959). Дипломирала англистику и италијанистику на Филолошком факултету у Београду. Усавршавала се у Канади и Америци. Докторирала је на Факултету политичких наука у Београду, где предаје енглески језик. Ово јој је други роман.

19 Љубица и Смиља Филипчев, Голооточанке, послужиле су по речима саме Г. Залад, као прототипови за главну јунакињу овог романа. Смиља Филипчев је преминула 2014, а Љубица 2018. године.

невине и аполитичне у сваком погледу, ствара напетост и катарзичност, као особине које прате овај роман од почетка до краја, без „празног хода”. Иако је доживела издају многих из „бившег” живота, уз подршку два једина „људска лика” у логору (другарице Мире и старог доктора Костића), који јој помажу да преживи, а потом и негом брижне и угледне породице (отац хирург), јединка успева да се усправи и да настави даље – кроз музику. Слично искуству и осталих (стварних) страдалница и главну (фиктивну) јунакињу овог романа краси непоколебљива вера у лепоту, у уметност, у слободу и човека, коју ни најрадикалнији ни најбездушнији потези нељудскости нису успели да слома. Одслик ликова око ње – оних, постојаних, али и оних који су је издали, након повратка са Голог отока – уметнички сведоче о једној свеопштој историји бешчашћа и људског пада на само дно, али и снаге јединке да се поново уздигне. Роман је поентиран сучељавањем у времену и преласком из сећања (заправо периода писања књиге) на савремено доба, фокусиран на дан када у свечаној сали, пре премијере филма о Голом отоку (по њеној књизи), остарела Наталија изводи на клавиру своју омиљену композицију – Чајковског. Са заустављеном сценом, без патетике, али и споменом свих оних жена које ово нису доживеле (међу њима се посебно апострофира професорка Брана Марковић), присуствујемо једној својеврсној победи Личности над бесмислом, Хуманости над злом, и Лепоте уметности над идеологијом и свим облицима државно-идеолошке репресије у 20. веку. *Плава вишица* Гордане Залад, као фикционални роман о женама на Голом отоку,²⁰ први је прилог развоју једне теме – од документарног ка фикционалном, која ће, верујемо, тек имати своје следбенике.

2.

Када се из ових романа-сведочанстава сагледа зашто су све те жене ухапшене, прошавши невиђену, нељудску тортuru, схватиће се тек све размере и механизми једне наказне државне идеолошке репресије, свакако врхунца у иначе идеолошки језивом 20. веку – где је „револуција појела своју децу” и у свету однела такође, милионске жртве. Све ове жене су страдале на основу потпуно бесмислених оптужби и потпуно безазлених, људском уму несхватљивих „грехова”. Жени Лебл је пакао Голог отока доживела са 22 године (претходно једва избегавши као Јеврејка прогон немачких нациста) – не зато што је испричала у редакцији виц о Титу („љубичица бела од сто кила”), већ што није „пријавила Воју Ђукића, који јој је тај виц испричао”, а који је у суштини био – провокатор (и врло брзо као новинар *Полиџике* остварио метеорску

20 О женама на Голом Отоку први пише Мирослав Јосић Вишићи у роману *Приспућу у кай и семе* (1986). Видети: Марко Недић, *Поврашак иричи: огледи о савременој српској прози*, 2017, 199–209.

каријеру). Вера Ценић, стара 21 годину, потпуно аполитична, ухапшена је испред Руског дома, јер је гледала совјетски филм, и експресно послата на Голи оток, на двогодишњи „друштвено-корисни рад”. Ева Панић Нахир, стара 33 године, бескомпромисна револуционарка која је с мужем радила у позадини и спасила стотине илгалаца у рату, у понуди да се одрекне (већ убијеног) мужа „као издајника”, изабрала је да робија на Голем отоку. Драгица Срзентић, стара 39 година, супруга високопозиционираног партијског кадра Воје Срзентића, која је носила и Титово писмо Стаљину 1948, осуђена је без икаквих доказа, на 15 година робије, као „руска шпијунка”, не желећи да потпише никакав „извештај”, тј. денунцира остале „издајнике Партије”, а нити да се одрекне осуђеног мужа²¹. Најстарија међу њима, Милка Жицина²², стара 49 година, ухапшена је „због рушења поретка Југославије” и „братства и јединства”, јер је у редакцији „Рада” прокоментарисала причу хрватског књижевника Јоже Хорвата „Српски кључ” као увреду за српски народ (четири године), уз то је била и „шпијунски повезана” (пријатељство са брачним паром Срзентић – још четири године). У фикционалном роману *Плава шишина*, Наталија Радуловић, пијанисткиња, подучавајући бесплатно домареву кћерку, на дечије питање одговарајући да највише воли „руске композиторе” – за примитивног домара био довољан знак да је денунцира и трагично преусмери ток читавог њеног живота. Заједнички систем „преваспитавања” било је писање „извештаја”, односно, даље измишљање и денунцирање знаних и незнаних, што се називало „сарадњом”, чиме су се многе „ситније душе” и искупљивале, односно, шириле мрежу ухапшених, потпуно невиних људи, док су примери ових жена са интегритетом углавном кажњаване „тешким бојкотом”, као системским ломљењем личности (физички и психички), али која их, како се види, као бића није сломило.

Тесно преклапање аутобиографско-мемоарских записа и фикционално уобличавање носивних мотива из њих, постају и једна врста уметничке „голооточке” поетике. Тако публицистичка књига Жени Лебл²³ (*Љубицица бела*, настала након емитовања ТВ-емисије *Голи живои*), садржи јаке моменте фикционализације (рецимо, пасажии о појавама-симболима, који су је држали „у дослуху” са људским, и личним), односно, документарне чињенице у роману Вере Ценић, који постају по

21 Текст оптужнице против Драгице и Воје Срзентића може се прочитати у мојој књизи *Жена и идеологија*, 175–197. Видети и мој разговор са Драгицом Срзентић: „Књижевна јунакиња 20. века и сведок не само једне епохе”, у књизи, *Жене говоре*, 215–237.

22 Текст оптужнице против Милке Жичине у књизи: С. Гароња, *Жена и идеологија*, 175–197.

23 Ženi Lebl, *Ljubičica bela: dve i po godine u Jugo-gulagu za žene*, 1991. Сви наводи су према III издању (2009). Жени (Јованка) Лебл, рођена је 1927. у Алексинцу, од 1933. живела у Београду. Други светски рат провела скривена у Нишу, по хапшењу стигла у берлински Гестапо, одакле је ослобођена 1945. По повратку у Београд студирала Новинарско-дипломатску високу школу и радила као сарадник Политике. Ухапшена након вица о Титу, провела на Голем отоку две и по године (1949–1951). По изласку из логора, 1954. године добила пасош и иселила се у Израел где је написала више студија о сефардским Јеврејима у Београду, као и своје голооточно искуство у сарадњи са Данилом Кишом. Преминула у Израелу 2009. године.

начину обраде чиста литература и литерарни мотиви првог реда. Ако бисмо издвојили те кључне и носивне литерарне мотиве у голооточкој тематици (без обзира на жанр – публицистику или роман), могли бисмо извести зачуђујуће подударне мотиве, или истоветне тачке (чак изречене сличним изразима!), који се у (женском) искуству са Голом отока, који се могу прецизно извести кроз следеће „сижејне” тачке: долазак – брод „Пунат”, шпалир, туцање камена, трагач (ношење тешког камења од тачке А до тачке Б), ислеђивање, бојкот, „признавање”, „извештај”, најзад и доживљај изласка на слободу, а који стварају јединствену слику у аутентичности истоветно проживљене тортуре.

Уз ове, готово јединствено описане спољашње тачке стварности (угрожене јединке), најупечатљивији и литерарно најпродуктивнији су, међутим, психолошки процеси у борби јединке за очувањем свог унутрашњег интегритета, духовности (као јединог простора слободе), и моралне личности у тим тренуцима, на највећем испиту савести. Тај духовни унутрашњи рад јединке – на осмишљавању бесмисла, у менталној производњи топлоте, светлости, и лепоте, у потпуно антихуманом и нељудском простору, кроз јединствено остварење простора „унутрашње слободе”, односно, потпуне искључености из обесмишљеног спољашњег света зла и свакодневне физичко-психичке тортуре – највећи је успех личности и искуства, које бележе и странице свих ових књига.

Тако је већ у роману *Све, све, све* Милке Жицине приказан тај процес унутрашње психолошке борбе за опстанак и очување људског лика и личног интегритета: непристајање на тренутну стварност, што је први корак ка личној (барем духовној) унутрашњој слободи, у побуни бића које, истргнуто из дотадашњег нормалног живота, постаје не-биће, након двомесечног боравка у самици,²⁴ преко проласка „кроз шиб”, па до најтежих облика бојкота: „Нестало ме је... И престала сам да постојим као нормална особа... Јер мене ту није било... Извукао се човек из себе... из свега тога извукла се личности, и отишла” (М. Жицина, *Све, све, све*, 19, 49). Висока симболизација у овом роману (као начин да личност опстане „неокрњена”), кроз егзистенцијалну драму јединке, уобличава се и своди на три кључна (хуманистичка) симбола, који помажу да јединка ментално преживи. То су проналазак камена (Облутак), птице (Шева) и планине (Дедак). Сва три пронађена симбола, као упоришне тачке хуманизације простора око угрожене јединке у задатој егзистенцији, представљају у ствари „примални крик” јединке у жељи за очувањем целовите личности, са свих страна угрожене од свих облика свакодневног људског зла и то – системски организованог људског зла. Ова три, менталном снагом створена симбола, помажу јединки да сачува своју личност, али и свој сан „о лепом човеку”: „Лежао је у угаженој трави

24 Милка Жицина, *Сама*, прир. Љ. Вукмановић, 2009. Ова краћа, модернистичка проза, о боравку у злогласној Главњачи, накнадно пронађена и објављена, неће бити непосредан предмет овог рада. Више о њој у мом раду „Дорћолски животни круг Милке Жицине” (у књизи: *Жена и идеологија*, 149–198).

одмах поред мене [...] Могло га се додирнути, чак подржати у руци. А био је гладак, пријатан, и мио, тако мио. И тако, у то време стекла сам јединог пријатеља. Облутак: он је све примао, све схватао и – *није ме издао...*” (курзив С. Г. Р., 53). И даље: „Брзо је нестала, шевица. И боље. Прелетела је тај високи зид удно кога туцам камен, шевица, *делић слободе...*” (курзив С. Г. Р., 48). Најзад, симбол свеколике слободе је и планина изнад зидова логора, са врхом Дедак, који је сваки дан гледала и који јој је уливао снагу да постоји нешто веће, моћније и трајније од тренутног (људског) зла: „Тамо се једноставно појавио Дедак... поглед је могао слободно да се вине удаљ, преко високог зида, уз плаво небо, и загрли меке беле облачиће” (М. Жицина, *Све, све, све*, 64).

Литераризацију текста и у роману *Кањец филма* Вере Ценић чине слични симболи, окупљени око речи *галеб, дрвце, светишник* (светлост). Ови простори су додатно предметизовани атрибутом *бело* (бели галеб, бели брод), као симболом душевне чистоте, неупрљане ругобом дате стварности у том оскрнављеном простору голог камена. Јединка овде проналази утеху у призору галеба, који лети изнад острва и емитује простор слободе, као и белог брода, који случајно промиче близу острва, као призора идиле, и неког већ заборављеног, слободног и хуманог људског света. Та белина, која емитује саму есенцију чистоте људског бића, насупрот животу упрљаног злом, до високе симболизације нарочито је присутна у роману *Плава шишина* Г. Залад:

Одједном се у мени појавила та огромна безнадна празнина. Чисто белило. Бескрајна белина у којој нема мисли. Избрисала сам све догађаје, све мисли, све особе и пустила белину да продре, да се настани у мом мозгу, у мом телу. Само када би могла да потраје [...] Када бих само могла да у том дивном безгласном и безвременом белилу све заборавим: да не марим ни ко сам, ни шта сам, ни одакле сам, ни шта овде радим, како изгледам, нити куда идем. Уколико ћу уопште икада отићи одавде. Сва се предајем белилу и празнини, и срећна сам. Љубоморно чувам своје белило само за себе: оно је моја тајна (Г. Залад, *Плава шишина*, 107).

Затворенице проналазе своју „тајну”, којом се штите и пркосе окружењу (људског) зла. Тако Вера Ценић проналази свог тајног пријатеља у „свом дрвету” које посећује свакога дана: „Осмаграм, посмаграм, дишем и смешим се живом бићу, дрвцету пред собом [...] Живи усамљено, никло из напрслине камена [...] Живети треба по сваку цену – као да ми саопштава то дрвце још усправно, зелено и пркосно. Оно је чудо, зато га тако с тужним одушевљењем и додирујем. Нипошто га не бих ископала кад уме тако да живи. Оно ми улива наду какву ми не пружа нико у мом окружењу [...] (В. Ценић, *Коњец филма*, 173), док је пронађена и убрана љубичица, потом скривена у порубу цепа – врхунска манифестација пркоса и отпора затворским властима (као што флора посредно симболизује и бесмртност живота), али и „изгубљена песма њеног живота”:

Можда сам је зато и нашла њу, малену, расцветану дивљу љубичицу. Никла је, порасла и процветала из пукотине камена [...] Она је огледало мог живота. Љубав, она је у мени жива. Нашла сам тајну коју све време овде свесно и несвесно тражим [...] Уместо ухапшене љубави, згажене чежње, одузетог осмеха, забрањене наде добила сам овај цвет и све ће ми се вратити [...] Пред непосредном опасношћу да ће ме ухватити у субверзивној делатности, у тренутку оволике светковине која је апсолутно недопуштива, сакривам цвет који већ вене у мрак, у џеп робијашког капута. Нека слободно увене. Носићу га на длану душе кроз цео живот, знам. Више нико не може да ми одузме ништа. Више не дам! [...] Певам сопствену песму коју икада нећете ухватити (В. Ценић, *Кањец филма*, 187–188).

Ипак, можда симбол светионика најексплицитније представља облик те више, метафизичке светлости и победе сваковрсно психо-физички угрожене јединке. Он се филозофски преобликује у унутрашњу ауторкину духовну победу – и уопште – победу духовности (светлости) над ограниченошћу сурове стварности, током издржавања казне ноћног стајања: „Наједном, кроз прозор угледам *светионик*: уместо казне – награда, помислим... Светионик се пали на девет кад бројим брзо... Не зна /стражарка/ да се дружим са светиоником. Откривам за себе како постоје стања душе за која нису потребне речи [...] (курзив С. Г. Р., 197).²⁵

Самоћа је двострука – пред људима и пред собом – тек у средишту бића је слобода: „Ћутала сам у себи. Ово „ћутати у себи” је једини израз којим би се могло објаснити то двојно ћутање: према вани и према себи. На оно према вани, за толико времена, већ сам била навикла; но сада ћутала у себи, за себе, а то је непријатно пред собом, у себи; пред собом се претварати [...]” (М. Жицина, *Све, све, све*, 136–137). Казна се (у бојкоту) издржава и „писањем у глави” приче (М. Жицина), која пркосно ујутру самој себи обећава: „А причу ћу запамтити”, односно, писањем читаве књиге (фиктивна јунакиња Наталија, у *Плавој шишини*). Реч овде достиже највиши степен егзистенцијалног спаса и смисла, духовне вредности, као и у пасажу Жени Лебл:

[...] У тренуцима пред понирање у дубок сан ја сам на веома тврдим лежајима или испод њих замишљала да седим за столом, држим оловку у руци и бележим речи и реченице по папиру, који сам готово заборавила како изгледа [...] Толико сам се уносила у чаробни свет књига, да сам се чак плашила да ме неко не види и чује како их бирам, вадим са полице, отварам, прелиставам [...] Моје сећање је постало моја библиотека, моја најприватнија библиотека, која ми је служила да пребродим трауму оног броја слова у двадесет речи месечно које сам могла да напишем – ако нисам била бојкотована. То је у најбољем случају било 240 речи годишње. Тако је моје сећање, та моја приватна библиотека, постало ослонац мога опстанка и мога рањеног тела али пуно наде да ми дух остане здрав, бистар – и слободан [...] Сада ми је било најважније не да преживим, већ

25 Вера Ценић, *Кањец филма*, Књижевна заједница Врања, Врање, 1994. Сви наводи су према овом издању.

ако преживим да останем часно људско биће. Да сачувам хуманост, моју унутрашњу равнотежу, да не полудим. И да – можда – посведочим о ономе што сам видела, осетила и преживела, да опишем живот без живота, изгубљене, мртве године (Ж. Лебл, *Љубичица бела*, 101).

Ипак, и поред система усмереног на испирање мозга и уништавање личности, односно, поништавање бића, овде промичу и ликови оних појединаца, због којих није умрла нада и вера у човека, поједина реч, само гест, који су их у одређеном тренутку подржали и спасили – помогли да преживе. Код Жицине су то симболична имена: Личанка Јока, докторка Нојка (партизански мајор-лекарка из рата, која сада „риба под на коленима на мокрим даскама“), или Плавка, која јој се прва обраћа као „живом бићу“ након операције: „Плавка је била пажљива и мила и држала је под руку, одмарале су се успут по клупама и камењу. – Сад мораш добро јести, много си крви изгубила [...]” Али, изнад свих, у видокругу је Гиња: „Сутрадан поподне је Гиња, уз дискретну пратњу Сањину, пришла болесној својој пријатељици. После толико времена! И толико тога! Села је поред болеснице на столицу и – загрцнула се.” (Све, све, све, 223) Примери другарства, или бунта, само у једном гесту, али довољном да јединка живне и поврати посусталу наду, односно преживи, незаборавни су. Код Вере Ценић, то је била – неприкосновено – професорка Брана Марковић (чиме је Вера Ценић ову иначе историјску личност фикционализовала и уздигла у симбол ретко усправног људског бића, и упркос свему, несавитљиве личности – са трагизмом достојним античких хериоина). Код Жени Лебл, то је Црногорка Даница, „првоборац, једино створење које је пренело пушкомитраљез преко Сутјеске, о њеној храбрости су се причала чуда док није доспела овамо,” или припроста сељанка са Баније која јој показује „жилу куцавицу” у камену (што јој знатно олакшава претешки посао). Код фиктивне јунакиње Наталије у роману *Плава шишина*, такође провејавају две личности, захваљујући којима је и преживела: то је другарица Мира (у сваком украденом тренутку уз њу), као и доктор Јован Петровић (студент код њеног оца), који јој спасава ногу, али посредно, и живот.

Изазак на слободу, прати скоро истоветан осећај и доживљај – нису стигле да се „поздраве” са драгим призорима-симболима који су им уливали снагу („А колика жеља јој је била да се опрости са Дедаком, да га погледа с ове стране, ван зидова, и не само да га погледа [...]” М. Жицина, *Све, све, све*, 269). Све је „као лепи сан”, „као у сну” (М. Жицина, Ж. Лебл): „[...] Из трансa су ме тргле руке, нечије, које су ме гурале у правцу групе... Није, значи, сан. (курзив С. Г. Р.). Није причина. Али како то?... Мислила сам на оне с којима сам провела толике дане, а које су остајале. Нису ми дозволили да се опростим од њих.” (Ж. Лебл, *Љубичица бела*, 105). Сам тренутак вести да је пуштена, Вера Ценић не описује, али симболичним сликама, гради се дан након изласка на слободу: „Не носимо ништа сем новца и неких путних исправа... Међутим, ја сам сакрила две драгоцености. У левом цепу шињела носим трунчице оне

некадашње љубичице... Чека бели брод. Онај што смо га са Светог Гргура пратиле погледом као да је био лепши. Или чежња има лепши изглед пре него што постане стварна могућност избављења..." (В. Ценић, *Кањец филма*, 208). По доласку у родну кућу и Вера Ценић има исти осећај да је „у сну”: „Невероватно, а није сан. (курзив С. Г. Р.)” И отац, који њен повратак изједначава са повратком војника из многобројних (херојских) српских ратова: „Вратио се мој војник, наш војник, браћо, ево, наш војник, ваш војник, ево..." (В. Ценић, *Кањец филма*, 210).

Сусрет у фиктивном роману *Плава шишина* Г. Залад за нијансу је још допунио ове, уистину катарзичне, тренутке. Дошавши у рано јутро са Железничке станице у улицу свог детињства, пијанисткиња и логорашица Наталија Радуловић, зауставила се пред зградом где је становала: „Ослонила сам се леђима на белу кору платана чије су гране од најранијег детињства увесељавале моје буђење. Морала сам да се смирим и скупим снагу да уђем у зграду. [...] А када сам се запутила ка улазу, спазих тату. Он ме није одмах приметио. Затворио је врата за собом, пребацио торбу из једне у другу руку и тек тада ме је погледао. Али ме није познао [...]" (Г. Залад, *Плава шишина*, 122).

3. ФИКЦИОНАЛНИ ЛИКОВИ ХЕРОИНА СА ГОЛОГ ОТОКА

Мало је сачуваних исповести жена о Голом отоку – након четрдесет година ћутње, биолошки их је, већ осамдесетих и деведесетих 20. века, доста отишло из живота. Остале, у дубокој старости, у последњи час, исприповедале су као испитанице понешто о свом страдању појединим истраживачима. О томе је говорила и Вера Ценић:

Мени, тада тако младој, на Голом отоку, биле су веома занимљиве и судбине жена – сестара народних хероја. Сећам се Анђе Милићевић, сестре Жарка Зрењанина, Мире Станимировић са истетовираним бројем на руци јер је преживела и Аушвиц, Миљуше Јовановић, сестре Арсе Јовановића, др Аделе Бохуницки, шпанског борца, Кристе Кусовац, супруге Лабуда Кусовца, и још многих жена бораца пролетерских бригада. Све су то, из моје перспективе, трагичне јунакиње. Скептична сам да ће о њима бити написано достојно литерарно сведочанство.²⁶

Свака од ових судбина је заиста за роман у свој трагичности и парадоксу њихове животне судбине – све су оне биле, највећим делом, у служби „победничке” идеологије, којој су припадале искрено и без остатка, подносећи личне и немерљиве жртве, дакле, и саме доприносећи њеној победи, а потом падајући на само дно као жртве људског бешчашћа, кроз механизам који је потирао не само њихове идеале о праведном друштву, већ и саму људску личност. Уз ова имена жена-хероина,

---

26 Вера Ценић: „Срећан је онај ко уме толико да осећа”, у књизи: С. Гароња, *Жене говоре*, 41.

која је као сведок споменула Вера Ценић, и које ће можда бити предло- жак за неко будуће велико фикционално остварење, у књигама које ана- лизирамо издвојило се неколико ликова жена, које су већ добиле свој фикционални лик, а тиме и вечити облик живота у литератури. И сама Вера Ценић, као сведок, у том смислу дала је најдрагоценији прилог књижевно оваплоћујући две своје голооточке сапатнице: професорку Брану Марковић (*Кањец филма*) и своју суграђанку Славку Погачаре- вић (*Иста прича*), којима у своје две књиге посвећује по поглавље, али које се у литерарном смислу могу сматрати и засебним, уметнички за- окруженим приповеткама. На исти начин, у роману *Све, све, све* Мил- ке Жицине, прототип фиктивне главне јунакиње, стално у ауторкином видокругу, јесте њена сапатница Драгица Срзентић, у роману названа Гиња. У случају романа *Плава шишина* Гордане Залад, фиктивни лик Наталије Радуловић сачињен је према исповестима три Голооточанке, које је Г. Залад имала прилику да упозна: Смиље Филипчев, Маше и Љубице. Најзад, и једна од јунакиња ТВ серије „Голи живот”, Ева Панић Нахир, добила је свој литерарни споменик. У недавно изашлом рома- ну израелског писца Давида Гросмана *Животи се са мношћом њој* (2019), Ева Нахир је писцу послужила као инспирација за литерарну обраду и главни литерарни лик Вере. Ипак, њен животни пут (испо- вест) далеко је успешније обрадио Дане Илић у својој малој романси- раној монографији под једноставним насловом *Ева* (2016). Феномен да се међу свим сећањима голооточких страдалница истиче и управница женског логора, Марија Зелић, која је у дубокој старости говорила и за Радио-Београд, одредио је да и њу обрадимо у овом прегледу лите- рарних (фикционализованих) портрета, и то као својеврсну негативну јунакињу.

3.1. БРАНА МАРКОВИЋ

Најимпресивнији лик, који је споменут апсолутно у свим сећањима Голооточанки, као симбол трагичне хероине – која је остала на Голом отоку до његовог укидања, никада „не ревидирајући став” и не пристајући ни у једном тренутку на унутрашње, људско понижење (на- супрот сталном, физичком), што је значило вишегодишњи бојкот, а ос- тајући усправна у својој духовној независности, као личност изузетног људског интегритета, јесте лик Бране Марковић²⁷. По професији про-

27 Бранислава Марковић била је супруга др Симе Марковића (Крагујевац, 1888 – Москва, 1939), доктора математичких наука, универзитетског професора, аутора 17 ауторских књига из фи- зике, математике, политичких и друштвено-филозофских питања, генералног секретара КПЈ (1921), који је лично упознао и Лењина и који је након прогона КПЈ у Краљевини СХС и више хапшења и робијања, емигрирао заједно са супругом Браниславом у СССР-у 1935. године, где се запослио као научни сарадник на Физичком институту Академије СССР-а и радио као про- фесор у Москви и Одеси. Искључиван из КПЈ-а (због другачијих ставова о националном питању у погледу Југославије – супротно ставу Коминтерне), дефинитивно искључен 1938. (у доба сту- пања Тита за генералног секретара), ускоро ухапшен од НКВД-а и стрељан у стаљинистичким чисткама 1939. године у Москви. Рехабилитован 10. јуна 1958, у СССР-у, никада рехабилитован

фесор француског језика и књижевности, преводилац и полиглота, као супруга др Симе Марковића, првог секретара КПЈ и народног посланика у Краљевини Југославији, остала је у упечатљивом спомену свих логорашица, које су имале прилике и на трен да је сретну. Када је, међу првима, ухапшена у лето 1949, професорка Брана Марковић је имала око шездесет година²⁸. О њој пише Жени Лебл:

Све је било тешко, претешко, али милион пута лакше него пунити буре без дна! А то је радила професор Брана, удовица Симе Марковића [...] који би, да није у „чистки“ 1939. стрељан у СССР – вероватно био опасан конкурент другу Титу. На Голем отоку Брана је морала да захвата морску воду кофом, да је носи до врха брда и тамо пуни буре – без дна! Радила је жена свој посао, захватала воду и теглила, сипала, па онда све наново [...] Мени се чини да ме је неколико пута, онако у пролазу, погледала људски, сажаљиво, не онако како би требало ‘банду’ гледати. А за мене је и сваки добар поглед био нешто велико [...] (Ж. Лебл, *Љубичица бела*, 97).

Остала је у упечатљивом спомену и Еви Панић Нахир:

Сећам се старе Бране Марковић. [...] Стигла је на Свети Гргур са првом групом ухапшеница [...] Њу су страшно мучили. Брана је била жена Симе Марковића, првог секретара Партије. Као врсни филолог и полиглота радила је као преводилац у Централном комитету. Када је избила свађа због Резолуције, Брана је ухапшена и у логору је остала до његовог затварања. Непрестано је стајала у бараци, са њом нико није смео да проговори ни реч. Једном приликом смо остале саме. Брана је носила кантицу пуну људског измета – то јој је била казна. Пришла сам јој и рекла: ‘Брано, спусти ту канту, ево овде има купина, наједи се купина, па идемо даље. Ђутала је и готово никад није говорила’ (Д. Илић, *Ева*, 124).

Како пише и Ж. Лебл, „Сломила ју је ‘слобода’”. Али је најинтересантније да њу у својим позним сећањима (у разговору на Радио Београду са Светланом Лукић) посебно спомиње, тада још жива (1990) бивша управница женског логора на Голем отоку Марија Зелић, можда као закаснили вид кајања, односно „нечисте савести”. У ствари, она нам значајно допуњује лик Бране Марковић, који дат из „супротне” перспективе, оставља још снажнији утисак и драгоцену осветљава ову изузетну жену и њену личност:

Бојкотована је, рецимо, била Брана Марковић, с њом не може нико да разговара, мада је *Брана тврдила да није бојкотована, и што је њен безобразлук био, каже – не бојкошујете ви мене, бојкошујем ја вас, ја с вама нећу*

у редовима КПЈ и у Југославији (мада су његови ставови о националном питању касније прихваћени као најмеродавнији).

28 Владимир Дедијер, који је у последњим годинама живота од историје правио сензационализам, у емисији „Порота”, ТВ Београд, 9. јула 1990, наводи да је Брана Марковић „била члан групе која је припремала државни удар након изласка Резолуције Информбирео”. Извор: Дане Илић, *Ева*, 134.

да разговарам, *иако је говорила*. (курзив С. Г. Р.). Јесу је врећали, знам да је носила неку таблу 'Ја сам издајник...' – не знам чега, и она је осуђена на тежи рад [...] А ове кажњене, ове окореле, оне су радиле на ношењу камена, и то је било тешко и ружно, и *иешко ми је било да срећнем и Брану* (курзив С. Г. Р.) и остале кажњенице, и верујте ми, да отуда не само ја, сви ми носимо трауму – али другачије се није могло. У оно време другачије се није могло [...].²⁹

Последњи траг о Брани Марковић налазио се у заоставштини Драгице Срзентић, која је до краја живота чувала њену (последњу) дописницу, упућену њој и њеном супругу (Војиславу Срзентићу) у знак захвалности за један топао и људски дочек у Улцињу, а пред одлуку о самоубиству на гробу своје мајке на Новом гробљу у Београду. Ову дописницу сам имала у рукама и објавила је (као факсимил) у својој књизи *Жена и идеологија*.³⁰ Адресирана на Улцињ (другу Воју Срзентићу, Улцињ, Црногорско приморје), са датумом на печату (27. 11. 1961), куцана (латиничном) писаћом машином, она гласи:

Драги обоје! Захваљујем вам не само на гостопримству, него сам нарочито захвална Воју што ми је пружио прилику да упознам његову дивну Драгицу.

У Београду је дивно сунчано време, али је мени пао снег на главу; моме станодавцу син напустио службу и дошао у Београд, па морам да се селим. Није потребно да вам описујем свој положај.

Срдачно ваша
Брана (потпис руком)

Истовремено, овај документ, био ми је предложак за приповетку „Писмо професорке Бране”, објављен у збирци приповедака *Изидина койча* (2013),³¹ као мали, литерарни споменик овој великој и трагичној жртви комунистичке идеологије којој се са мужем посветила читав живот, а чије су жртве постали обоје – са речитом поруком друштву (самоубиством након Голог отока) и идеологији, као и времену у којем је живела.³²

Посебно место Брана Марковић има и у сећању фиктивне јунакиње Наталије Радуловић, у роману *Плава шишина* Г. Залад:

Јасно видим Брану Марковић како носи у обе руке по једну киблу и како се њен садржај прелива без обзира на то колико се упињала и трудила

29 Жени Лебл, *Љубичица бела*, 134.

30 Славица Гароња Радованац, *Жена и идеологија*, 140.

31 Славица Гароња, *Изидина койча*, СКЗ, Београд, 2013, 134–153.

32 „По пуштању на слободу, Брана Марковић се вратила у Београд, уз напомену у досијеу да јој се не даје никакав посао. Њен живот био је сведен на клошарење. Онда је узела конопац, отишла на једно београдско гробље на коме је почивала њена мајка, везала конопац о дрво и обесила се над самим мајчиним гробом.” Љубомир Тешић, *Терор у Титовим казамашима* (Сећање Веселина Поповића Макаренка), Мрљеш, Београд, 2002. Извор: Дане Илић, Ева, 123.

да одржи равнотежу и не дозволи да се смрдљива течност пролива и оставља за њом траг на глаткој каменој стази, док ми остале кажњенице окрећемо главу, али не од смрада који се за њом шири, већ на свој начин дајемо јој до знања да је велика и храбра у нашим очима ма колико то апсурдно изгледало у том тренутку [...]. Прекаљену комунисткињу и храбру партизанку – такве се сигурно више неће рађати на овим просторима – ниједна идеологија неће имати такву моћ и трајност. Зашто ми је баш у овом тренутку у сећање дошла хероина Брана? Она је испаштала на Голом као вечита банда без наде за скидање бојкота, а самим тим као неми посматрач свега око себе [...]. Она је била стамена и јака као да је исклесана од истог оног мермера који је тако вешто клесала на Голом. Брана Марковић се после обесила на гробу своје мајке на Новом гробљу [...]. Ништа јој нису могли: она је једина била стално и непрекидно под бојкотом и последња је отишла с Голом са особљем које је затварало логор и уништавало доказе. Зашто Брани нико никада није подигао споменик (Г. Залад, *Плава шишина*, 2014, 139–149).

Најтрајнији литерарни споменик Брани Марковић, међутим, оставила је Вера Ценић у свом роману *Кањец филма* (1994). Брани је посвећено поглавље „*Larus argentatus*” (83–103) које по симболичном наслову, али и распореду литерарних сегмената има све особености засебне приповетке, високог уметничког домета. У смени прошлог и садашњег времена, у симболичном, рефренском понављању латинске синтагме („галеб сребрнаст”) изниче лирска слика: „*Larus argentatus* – наједном ми неочекивано шапну из даљине голооточке младости Брана Марковић. – Тако се, каже, на латинском зове *галеб сребрнасти*. Шљапкам по мокрој песку и браним се од сурове сете... Шуште надом крила читавих јата галебова. Зашто ми је то шапнула...” (83).

Из овог сећања развијају се слике: „Тачно знам где је седела Брана кад је клесала камен... Шетам и мртвој Брани признајем: ништа нисам заборавила. И живој Марији Зелић: ништа нисам заборавила” (83). У постепеној нарацији, која уводи читаоца у средиште голооточке свакодневнице, издваја се сцена „вечерњег изношења става”, најмучнији део дана, где се прозвана жртва свакојако кињи, док се дотадашње сапатнице и безличне кажњенице (у жељи да се спасу по сваку цену) претварају у ужагрену руљу. Међутим, прва прозвана, Брана Марковић, коју нараторка први пут запажа, овде већ добија атрибуте изузетне жене, духовно богате личности, нечег што је остало тамо негде далеко, ван овог острва, већ и нечувене храбрости, односно духовне супериорности над свим овим људским калом. Овде је дат и Бранин физички портрет, коју нараторка пажљиво слика: „Прозвана жена већ стоји на празном простору у бараци као на каквом замишљеном подијуму. Проседа, врло бледа, средњег раста, мало погрбљених рамена. Има лепе, интелигентне, тамне и крупне очи. Мирна је, готово одсутна. Ноге су јој отечене...” (86).

Врхунац њеног „греха” је то што је, заједно са мужем, лично познавала Стаљина и разговарала с њим. На провокације уопште не одго-

вара: „Још радозналије подиже поглед према женама са боксова. Обухвати их некако редом, бистро, скоро ведрим погледом. На моје искрено запрепашћење, она се чак помало смеши, али некако само очима пуним префињене, скоро нежне ироније...” (87).

Пошто их је својим одговором понизила, руља је побеснела, и нараторка је уплашена да ће Брану сада убити, коју, међутим, уз ударце, само избацују напоље, да стоји испред бараке. Од тада прича има ритмичну фокализацију: ма шта се дешавало, у новим прозивкама, нараторка с времена на време има у видокругу само Брану, што и означава сличним исказима: „Бацим поглед на Брану...”; „Брана стоји”; „Пред бараком стоји само Брана”; „Мирно стоји само Брана”; „Пратим да ли Брана још стоји пред бараком...”. Ово је врло важан психолошки „прасак” за младу затвореницу (нараторку) – јер тада, када је и она дошла на ред да „ревидира став”, осетила је да се више „не боји”: „Већ ме разноси ураган гласова. Али сада ми је боље. Више се не стидим, нити се бојим. Уопште ме више не интересује шта ће се догодити” (93). Ова снажна психолошка иницијација омогућава јој да полако враћа своју личност, интегритет, што јој је све отворила Бранина (бескомпромисна и духовно супериорна) личност. А када су и њу избацили из бараке („Напољу сам, само два корака даље од Бране Марковић”), очекујући сада и „метак”, она долази до изненадне спознаје: „[...] чак ми ласка да умрем заједно с Браном.” (93)

Тај снажни порив је у ствари повратак у живот, у себе од пре, и почетак повратка сопственој личности:

У бараци је нека силна дрека, а над нама двома кружи галеб. Истовремено погледамо и погледи нам се сретну. Брана ме некако обухвати погледом, као да ме загрли, галеб је баш над нама, и она ми, због нечега, намигну. Вешто скоро ведро, саучеснички, без и једне речи, чак без геста, Брана ми пружи помоћ у најдрљем тренутку целе моје младости... Целог живота носим у себи драгоценост те секунде... (95).

Након овог инцијацијског сусрета и упознавања, бојкотоване се повремено срећу и тек понекад кришом размене погледе („Галеб је одлетео... Стојимо, али ја више не желим да умрем. Живећу и издржаћу...”). Од тада галеб постаје њихова тајна лозинка, коју су обе одлично препознале у међусобној прећутној подршци у отпору и испуљеном зрнци (духовне) слободе, што је Брана у једном тренутку срочила у латинску сентенцу и дошапнула јој („[...] спотичем се међу бојкотованим женама око узимања алата. И тик уз мене, док се успорено усправљам, Брана ми шапну: *larus argentatus*...” (95).

Захваљујући тој лозинки, као тајном пркосу и знаку духовне супериорности, али и заједништва и подршке усред тог нељудског света, нараторка је преживела. У свакодневници, само у магновењу успева да је види („Брана је ту, жива је”):

Средином путање полако хода Брана Марковић. Носи две огромне кибле течних фекалија. Прљава, сва у дроњцима. Кад приђе ближе нама, засталима у очекивању, видим да су јој гаром с казана нацртали црне, стаљинске бркове. О врату јој на узици виси табла. Истим гаром, примитивним рукописом, на табли пише: 'Ја сам за Стаљина' [...]. Поглед је упрла у даљину – празну. Њено ћутање је заустављени крик свих очајника. [...] чува Брана свој лични удес и носи га као своју једину слободу [...]. У једном разговору устврдим да је само Брана успела некуд да узлети са овог камена [...]. Нико не зна да ми је намигнула. Нико није чуо оно: *larus argentatus* [...] (99–100).

Кључна сцена у овој прози уједно представља и тријумф духовности над материјом: док седи и клеше камен, а девојка, задужена да стоји изнад ње и да је „чува”, Брана Марковић изненада пита девојку, тоном, као да су у семинару универзитета: шта јој је предавао професор Латковић на првој години факултета?! Помешана осећања нараторке, шок од једног већ давно напуштеног света, и могућност да он и даље постоји, и то овде, на острву, додатно ће утврдити њено самопоуздање („Она ме је ослободила”).

Завршница ове приче, неочекивано и драгоцено се продужава на време након изласка из логора, тачније, случајан (први и једини сусрет), са Браном Марковић, коју зове „мала”. Контраст у Бранином физичком изгледу је неупоредив, и представља, у ствари, њен трајан облик личности, који ништа није могло да сломи, мада је, закључује и нараторка, спољашњи ефекат варао:

Идем од Наде, улицом Лоле Рибара, према Палилулској пијаци. У сусрет ми наилази стара, елегантна госпођа. Устрептим од узбуђења јер у њој препознам Брану Марковић. Чиста, уредна, мало више погрљена. Коса потпуно седа, густа, фризура једноставна и блистава. Хода полако, гледа пред себе [...] Слуша пажљиво, гледа ме доброћудно, с неком нежношћу на лицу за мене потпуно новом, невиђеном. На комплимент како је елегантна, она одговара: 'Ништа, мала, није моје. Све је на мени позајмљено, то јест, поклоњено. Немам никога и ништа' – али се поправи па додаде, ваљда да ме утеши: – 'Имам добре пријатеље' (101, 102).

Психолошку промену на Брани, нараторка фино сенчи: „Учини ми се да Брана сада све посматра са неке мени нејасне стране, са друге стране људских збивања и ствари” (102). Тај сусрет је био последњи, како пише Вера Ценић за себе: „[...] ишла је ка животу” (студенткиња четврте године књижевности), „Брана – ка смрти”.

Жени Лебл је написала да је Брану Марковић „убила слобода”. Но, њен снажан интегритет, који није сломио ни Голи оток, вољно је одлучио, у духу античког учења о сопственој одлуци о изласку из живота (попут Анице Савић Ребац), када ће тачно и где завршити са њим. Смрт као сопствени избор, али и опомена и порука онима који остају, те начин и место те смрти (на Новом гробљу, на гробу своје мајке), еми-

вали су истинску слободу пред (не)животом и дубоку поруку друштву, која је, иако препозната, „гурнута под тепих” у тадашњим номенклатурама, да би што пре била предата забору. На срећу, њене голооточке сапатнице су то запамтиле и пренеле нама. Наведени записи и сведочанства, а међу њима и овај литерарни бисер, поглавље у роману *Кањец филма* Вере Ценић, фикционализовали су лик Бране Марковић, и тако је сачували трајно, од заборава – као личност којој тек треба да се враћамо.

3.2. ДРАГИЦА СРЗЕНТИЋ

У извесном смислу као главни лик, стално у видокругу нараторке у роману *Све, све, све*, Милке Жицине, јесте фикционализовани лик Драгице Срзентић (1912–2015)³³, сапатнице Милке Жицине, са којом је робијала заједно у Стоцу, и коју она у роману *Све, све, све*, назива Гиња. Гиња је потом и важан „коректив” у накнадним разговорима о ономе што су заједно прошле (са чувеном максимумом, да напише, али „само истину”). Тешко заједничко искуство, литерарно је, међутим, посебно фокусирано на лик Гиње, која је била најтеже оптужена, под сталним бојкотом (носећи заједно плакат „ми смо банда”, једући на поду дрвеном „истом кашиком”, и изложене најтежим казнама и пословима). Читаве странице посвећене су Гињи, истинској главној јунакињи и хероини ове прозе, чији се лик постепено гради и у контрасту: нису смеле ни да се погледају:

Дуго је нисам видела тако изблиза, у лице, иако је свакодневно била ту поред мене. Сад сам је погледала. Била је бледа (од неспавања и неодмарања), натегнута, затворена лица. Живела је у ко зна каквом свом свету, без гласа и имена. Није ме ни погледала. То уосталом није ни смела, не од оне иза ње, јер тај поглед не би могла видети, него од ове која са мном седи. Јер сваки поглед био би протумачен као ‘договор банде’ [...]. Сетила сам се њене приче о тешком и гладном партизанском маршу кроз снег из Грчке у Македонију. Цела та група партизана повлачила се из грчке Македоније преко Кожух планине до Богумиле и поново натраг [...] газећи Црну реку и друге планинске реке до грла [...] кроз снег и снежну мећаву, без сна и хране читаве две седмице, уз непрекидну борбу и тамо

33 Драгица Срзентић (рођ. Витоловић), рођена у Сивињаку (Бузет) у Истри, 1912. године, као 17-годишњакиња дошла у Београд, где се прикључила оmlадинском комунистичком покрету. Удајом за Јована Поповића, ушла је у круг сарадника око НИН-а и Нолита (Павле Бихали). Уочи рата удала се за Војислава Срзентића и са њим, по објави рата, ступила у партизане. Била је припадница Косовско-метохијске бригаде, под командом Светозара Вукмановића Темпа. Ухапшена у Црној Гори, једно време провела у логору у Албанији. По капитулацији Италије, стигла на Вис, потом у Лондон, где је уређивала вести о Југославији за ББС. После рата радила у Министарству иностраних послова, одакле је по избијању Резолуције 1948, одабрана да однесе Титово писмо Стаљину и сачека одговор. Као праћено лице, убрзо је са мужем ухапшена и осуђена као „ИБ-овка” на драконске казне. Робијала је у Стоцу (1951–1955), а муж на Голом отоку. Већи део живота провели су у Улцињу, а по повраћају пензије и стана, на Новом Београду. О њој је Желимир Жилик снимео документарно-играни филм, под насловом *Једна жена – један век* (2011). Д. Срзентић је умрла у својој 103. години (2015).

и натраг. То је онај чувени Фебруарски поход. Били су, причала ми је, гладни и преуморни. И сад је прошла у купатило нема, преуморна. (*Све, све, све*, 163–164).

У модерном портретисању своје главне јунакиње, Милка Жицина показује можда и највеће мајсторство, исписујући, дословно у духу песме у прози (кроз навођење оригиналних стихова Љермонтова, на руском језику, стихове које је и Гиња непрестано у себи понављала), у два Гињина најтежа животна тренутка, који се овде преплићу: снежни партизански марш, и садашњи тренутак, као голооточке страдалнице. Кроз сваки цитирани и мелодични стих руског језика, чији је смисао – такође (попут Бране Марковић) самостална одлука јединке о вољном изласку из живота, у тренутку и на начин који она изабере – што је највиша врс-та слободе – списатељица уплиће драматичне секвенце тог партизанског марша – где иза Гиње остају крвави трагови (због поцепане обуће), и у граничној ситуацији, где опкољени, на предлог саборца Шиптара, да се предају балистима, Гињин одлучан став побеђује све поколебане – да се она лично никада неће (жива) предати. Све то је у преплету са садашњим логорским поништењем људске личности, за који Гиња такође има одговор – пронашавши га у оштром каменом углу логорског зида:

И тако, пролазећи поред тог оштрог угла, који је спреман чекао и опомињао на њихов тајни споразум, саопштавала би му: *уж не жду ошћ жизни ничећо ја* – она, која је прошла и онај тешки фебруарски марш кроз дубоки снег и глад у партизанима, шапутала је сада, преуморна, иза стиснутих усана: *...Ја б хоћела забићсја и заснућ...* А кад само мало затишје настане, из дубине одјекне – Ехееј! *Забичсја и заснућ?*... и предати се, што предложи онај Азис кад су од Маврових Ханова ишли према бригади с којом је требало успоставити везу. Тај Азис је наговарао: 'Излаза немамо, с бригадом се срести нећемо, опкољени смо и неминовно ћемо пасти у руке балистима, боље да се одмах предамо.' Одговорила му је: 'Слободан си, предај се ако хоћеш, а ја никада предати се нећу... *Ја ишћу свободи...* ја нећу да се предам, рекла је томе Асану и продужила планинским беспућем преко Маврових Ханова... а сада; *Ја б хоћела* заборавити се и заспати? Да се предамо, рече онај Хасан, не, ја нећу да се предам! И продужи кроз дубоки снег и... и оста на ногама, жива и своја и онда и сад [...]. (234–235)³⁴

Овом интерполацијом, у јединственој химничној форми о женској истрајности, али и неустрашивом хероизму, у име моралности и истине, о праву личности на слободан избор живота (или смрти), у роману Милке Жичине достигнуто је једно од кулминативних места. А као накнадни коментар у роману, да би се избегао било какав патос, тај „гранични” доживљај издвојен је сценом-дијалогом, када две пријатељице, после много година, шетају Таром, и преиспитују властита сећања, а можда први пут и слободно говоре о свему оном што се не-

34 Milka Žicina, *Sve, sve, sve*, Zagreb, 2002, 234–235.

када догодило: тада удаљене „као два света”, две планете, у логору, не смејући ни да се погледају:

‘Гиња, друже, реци како си све ово могла издржати?’
‘Борила сам се за свој људски лик’. [...] ‘Сећаш ли се оног угла на ‘центру’? Зид је грађен од камена, неотесаног, оштрице крупних комадескара сачињавале су брид зида. Но, ето – пратилац иде иза мене, идемо према том изобличеном углу на путу у радионицу, добро ћу се затрчати, из све снаге, па из све снаге – главом! Мора прснути!’ (232)

„То је излаз”, коментарише нараторка, „главом о оштрицу камена. Језиво ми у сећању одзвањају они ударци у умиваоници-клозету. Хтела се убити. Спречили су је, али тек после неколико удараца.” (232)

Главно је било *наћи излаз*. А кад је *био нађен*, кад је већ био ту, видљив, на дохват, *нашло се снаге и за још мало...* Храбрила сам себе: де, да видим могу ли још један дан? Овај данашњи. Још пола дана? [...] још сат... још пола сата? Јер могу, ево, одмах сад тражити да ме одведу у нужник и, враћајући се стазом према ‘излазу’ затрчати се и... готово! *Не можете ми више ништа!* (сви курзиви С. Г. Р., 233)

Најзад, потпуна депатетизација се види у опису тренутка шетње две пријатељице Таром који одједном изазива и – смех – то најмоћније, божанско преимућство, које се у роману не појављује само на овом месту. (Сцена изласка након „шибе”: „[...] ја не знам како сам ја изгледала, али кад сам видела како оне друге изгледају подигла сам руку на уста, као и оне друге, да се дланом сакрије ђавољи осмех. Ала су те удесили! Мислила је свака за оних других пет.” (22).

„Оне су се запричале, шетају пропланком и – о, људи, помозите! – оне се превијају од смеха! Кикоћу на сав глас. Причају о мукама и – смеју се! Њих две саме. А причају о том само кад су саме. Па се саме и смеју.” (241). И даље: „Гиња је тамо изгубила чуло мириса потпуно, сад се само сећала како миришу борови и јеле [...]” (240).

Упознала сам Драгицу Срзентић у јуну 2011. године, у њеној 98. години и наше пријатељство је трајало око пет година, до краја њеног чудесно дугог и испуњеног живота (умрла у 103. години). И то пријатељство је обележено разговором, такође објављеним у књизи *Жене говоре*, који се у детаљима слаже са фикционализованом претходном сценом, из романа *Све, све, све* Милке Жицине:

Зашто сам тако дуго остала под ‘тешким бојкотом’ [730 дана – прим. С. Г.]. Зато што на исказ нисам ништа ново додавала. Што сам рекла, рекла сам! (Тад су људи, жене, измишљали свашта, само да се спасу, товарили другима). Мени је било важно изаћи – чисте савести. Те ‘ревидиране’, биле су прави кербери. Стално стоје иза тебе. И када је на конгресу КПЈ 1952. Тито поменуо име мога мужа (Војо Срзентић – прим. С. Г.) као ‘шпијун’ (уз Арсу Јовановића), оне ликују: - Ето ти сад, шта кажеш! – Ја у то не

верујем, одговорим. – Шта, Тито лаже! И одмах отрче у Управу и кажу да сам рекла да Тито лаже. И онда ми одреде пет дана непрекидног ноћног стајања. Прву ноћ издржим, наставим да радим по дану, другу, већ се тело руши... Али ме стално ударају и буде, ти кербери иза мене. Мислила сам, полудећу. Стално сам се питала могу ли издржати још овај дан и ову ноћ. Кажем себи могу, могу. И то се продужавало. А једна барака је имала оштре ивице од тесаног камена. Рекла сам себи, о томе сам стално размишљала, овако: залетим се, ударим о ту ивицу, глава пуца, и готово је [...] (230).

3.3. СЛАВКА ПОГАЧАРЕВИЋ

У свом роману *Истиа њрича* (2001), као латентна главна јунакиња (уз причу о двоје младих Голооточана, који покушавају да „се усправе” и започну нови живот), изниче Славка Погачаревић, рођена сестра народног хероја Симе Погачаревића (по којем се данас зове фабрика СИМПО), суграђанка Вере Ценић, и Врањанка, којој је на изванредан начин овим романом Вера Ценић оставила достојан литерарни спомен.

Поглавље о Славки Погачаревић, мали роман у роману, можда представља и најснажнију осуду репресивног послератног режима, који је бескрупулозно етикетирао и убацио под формулу „државног непријатеља” не само своје најбоље кадрове, већ најпоштеније људе уопште. Колико је студенткиња Бела (алтер его В. Ценић у роману *Истиа њрича*), као потпуно аполитична млада студенткиња тешко платила своју младачку наивност, судбина Славке Погачаревић припада оној најтрагичнијој групи често најбољих кадрова Партије, „жртвованих” ради нечијих туђих каријера. Славкин лик Вера Ценић ваја такође опробаним средствима: психологизацијом пејзажа родног града у који јунакиња ступа, у контрасту са управо проживљеним личним, трауматским садржајима, по повратку са Голог отока:

Мршава жена у старом црном капуту, са војничким цокулама на ногама, сишла је из воза без пртљага, празних руку. Рано пролећно јутро можда јој је упућивало поздрав. Није приметила, иако је дизала поглед ка завичајним брдима и вароши под њима. Ходала је полако, сама, као у каквој забуну. Своју главну, животну улогу, већ је одиграла. Нити је знала зашто је баш њој таква улога додељена, нити се сада трудила да разуме. [...] Видела је пред вратима мајку. Старица, леђима окренута, није чула њене кораке. Хранила је неко сиво маче [...]. У магновењу, видела је мајку и себе како траже Симин гроб. Као у лудилу. Само једна деценија је прошла [...]: – Кад ли си, коју ли змију нагазила на реп, црна моја несрећнице? (67, 69)

Заокружење ове сцене, али и латентна најава будућег живота „на слободи”, огледа се у дискретној појави „друга из државне безбедности”, са препоруком Славки да нигде не излази. Довољно је напоменути да (у накнадном ауторском коментару) – иако знајући једна за другу и живећи у непосредном суседству у Врању, бивше логорске сапатнице –

Бела и Славка, нису се у истом граду среле следећих девет година! Први сусрет десио се случајно, пред бистом Симе Погачаревића, Славкиног рођеног брата, а други пред биоскопом „Слобода”, када су коначно слободно смеле да загрле једна другу. Бела јој је тада купила чоколаду са дубоком симболиком – „са галебовима” (74) – галебови су били једини приказ слободе и живота који се негде одвијао мимо њих, а које су годинама чежњиво гледале са Отока. Бритка оцена хипокризије друштва, која краси сваку страницу овог романа (кроз интроспекцију Белиног размишљања), апсолвирала је и Славкин карактер (и судбину):

Веровала је у сваку врсту поштења – личног, друштвеног, политичког, партијског, државног, и радила је поштено, много, колико је год могла и умела. Високу политику није познавала [...]. Прихватила је улогу немог посматрача. Није ни слутила да ће баш њу жртвовати, за пример другима, као што ни они нису ни помислили да ће Славка бити непокорнија него што би се било ко од њих усудио да у таквом времену буде непокоран. (73)

Када је већ нестало и државе због које су робијале, све чешће су биле заједно:

„Стајале су једна пред другом без оклопа самоцензуре, који су деценијама носиле на себи. Чим би се погледале у очи, одмах су једна другој показивале *толу гушу*. Бела је у посете Славки одлазила као верници у цркву, на исповест [...]” (курзив С. Г. Р.). Понекад су седеле у мраку, сакривене тако између олује и тишине. Тада су ћутале. Шириле су им се зенице. Виделе су у мислима слике, призоре, поступке, у које је тешко било поверовати да су били, да су обадве у њима учествовале [...]. Славка је палила сијалицу, осмехивале су се једна другој, зачуђене што се пред обичном светлошћу обичне сијалице повлаче и нестају далеки призори као да су били само ружни снови [...]” (77).

За оно што се Славки и свима њима десило, ауторка има израз: „осрамоћено време”, или „осрамоћена слобода”. А када је Славка Погачаревић умрла, позних деведесетих, неко од суграђана, након прочитаног „*in memoriam*” у локалним новинама, упитао је:

– Зар је Славка Погачаревић збиља живела у нашем граду?

3.4. ЕВА ПАНИЋ НАХИР

Друга важна саговорница Данила Киша у сада већ култној ТВ-серији *Голи живић* (1990), сем Жени Лебл, била је и Ева Панић Нахир³⁵.

35 Ева Панић Нахир, рођена је у Чаковцу 1918. године, у богатој јеврејској трговачкој породици. У Чаковцу упознаје и младог официра Краљевине Југославије, Радета Панића, са којим се венчава уочи рата, 1940. Обоје су учествовали у покрету отпора, радећи за партизане у цивилним службама. Након рата, Раде Панић је оптужен као НКВД шпијун, а у затвору је извршио и самоубиство. Одбијајући да се одрекне мужа као „издајника”, Ева Панић је послата на Голи

Њен невероватан животни пут, исприповедан пред камерама, инспирисао је већ три књиге,³⁶ у којима је она главна јунакиња. Одбивши да се одрекне свог супруга, официра ЈНА Радета Панића (који се убио у истражном затвору 1951), Ева Нахир је такође прошла најстрашнију тортуру на Голом отоку. По изласку из логора, краће време се задржала у Југославији, да би се преселила са кћерком у Израел, где је живела у кибуцу, поново се удала (друго презиме Нахир) и живела све до 2015. (умрла у својој 97-ој години).

Иако се није бавила писањем и записивањем својих успомена са Голог отока (као уосталом и неке друге јунакиње које овде постају главни ликови голооточког романа), њена усмена (забележена) исповест у хвале вредној књизи Данета Илића, сасвим једноставног наслова *Ема* (2016), увелико је чини романескном јунакињом. Саме чињенице њеног невероватног и драматичног животног пута (нарочито у његовој првој половини, тј. до одласка у Израел), који је сам собом „исприповедан”, кандидују га да буде предложак и за један изузетан филм.

Књига Д. Илића је много више од скромног наслова (и опреме). На један узбудљив, трагички начин, аутор на два плана приповеда свој (случајан) сусрет, а потом и познанство са Евом у Израелу, у чијем преплету је (током десетодневног дружења) уткана као главни план – узбудљива исповест, односно њен живот као главне јунакиње, понекад у готовим филмским сценама: од родног Чаковца у богатој јеврејској породици, преко фаталне љубави са младим официром Радетом Панићем из Србије, обострано савладавање готово непремостивих препрека да се венчају (као Јеврејка и Србин) у предратној Краљевини Југославији, а онда, драматичан доживљај почетка рата у Земуну, растанци и састанци, и три пута извлачење мужа из сигурног загрљаја смрти. Ова невероватна жена, виспрана, интелигентна и упорна, језички полиглота, прелазећи преко свих (ратних, окупацијских) баријера, припадала је као и њен муж, покрету отпора (радећи у позадини) и спасила на стотине илгалаца. Са таквим „досијеом” постали су сумњиви новој власти, а са почетком Резолуције ИБ и прогона, обоје били међу првим њеним жртвама. Сем приче о Голом отоку, књига прати и даљи животни пут Еве Панић – упорна у потрази да види ко је денунцирао њеног мужа и упропастио њен живот, проналази у архиви Удбе име једног ситног официрског каријеристе, да би на крају од самих власти добила предлог и пасош – да се исели у Израел! Последњи завет који је Ева Панић ис-

---

оток. Након изласка на слободу, саме службе јој нуде да се исели у Израел (ћерка Тијана је већ била тамо), што она и чини 1966. године. Тамо је упознала другог супруга Мошу Нахира и с њим била у браку до његове смрти 1983. Доласком Данила Киша у Израел, учествујући у емисији *Голи животи*, Ева Нахир је са Жени Лебл, постала планетарно позната. Последњи пут посетила је Србију 2014, да би се поклонила гробу првог мужа. Умрла је 2015. у својој 97. години живота.

36 Aleksandra Ličanin, *Two Loves and One War of Eva Panić Nahir* (Matica hrvatska, 2015); Dane Ilić, *Eva*, Kragujevac, 2016; David Grosman, *Život se sa mnom mnogo poigrao*, Arhipelag, Beograd, 2019. Ми ћемо разматрати последња два романа.

пунила, била је посета гробу вољеног мужа (кога је успела да есхумира, и достојно сахрани у његовом родном месту). Последњи пут посећује Србију 2014. и вреди навести њене речи: „Раде мој, ја сам сигурно последњи пут у животу овде. Јако сам стара. Дошла сам да се опростим са тобом. Знај да никада нисам прихватила да тебе више нема” (171). Књига, у којој говори „сама собом” Ева Панић Нахир израста у вансеријску књижевну јунакињу, кроз дискретан, али романескни узбудљив подтекст Д. Илића (чији је резултат једно у књизи овековечено пријатељство). Својом филмичношћу, дијалозима, бројним личностима, то је готов предлог за један одличан сценарио, који би видно обогатило нашу филмску или ТВ-продукцију.

Недавно је Ева Нахир, страдалница са Голог отока, постала и фиктивна јунакиња једног романа. Инспириран њеним животом (и страдањем), познати израелски књижевник Давид Гросман преточио је живот Еве Нахир у роман *Живот се са мном много поиграо*,³⁷ дајући јој име Вера. Амбициозно замишљајући овај роман шире од „задате теме” (Голог отока), у највећем делу романа, кроз сложен психолошки заплет, Гросман за тежиште узима однос мајка-кћи, додатно закомпликован уласком мајке у нови брак (други муж). Роман на ширем плану развија тему разбијених породица и одговорности родитељства за то, па се стога може подвести под психолошки комплекс савремених, западних урбаних, отуђених, „несрећених” јединки, сексуално и свакојако фрустрираних (недостатком емоција, породичног окриља, као опште болести човечанства), а чији корен овде представља комплекс недостајања мајке (тј. остављеног, жртвованог, издатног детета), чији је „кључ” управо Верина некадашња идеолошка тортура – издржавање казне на Голом отоку. Кључни мотив – Голи оток – као почетак свих почетака – психичких траума у три генерације (Вера је због робије морала да остави своју кћерку Нину, која је онда, у несрећеној вези са Рафаелом, такође оставила своју – која је у ствари, наратор приче и Верина унука). Читаву потрагу за коренима трауме прати и филмска камера, јер унука планира да направи и филм о бабином страдању на Голом отоку. Након понешто натегнутог и преопширног првог дела романа, са безбројним (испразним) дијалозима, током путовања из Израела ка Голом отоку, истински је ефектан и најупечатљивији управо део о месту Вериног некадашњег робијања, представљен у две краће епизоде на самом крају романа, као јунакињино сећање дато у непосредном исказу.

Вера спомиње свој логорски живот и то само у једној сцени, али кључној, као симболици страдања на Голом отоку, што је свакако у литератури врхунац преживљене тортуре: добивши „кокошије слепило” (и дакле, неспособна за рад), она је 56 дана, на врху каменог брда, где су је одводиле „ревидиране”, морала цео дан да стоји – да би начинила хлад дрвцету које је (доневши га из свог краја) посадила управница! Дрво је

37 David Grosman, *Život se sa mnom mnogo poigrao*, prevod sa hebrejskog Dušica Čvorić Stojanović, Arhipelag, Beograd, 2019.

и овде поново један од кључних симбола опстанка затвореница – јер и у овом случају, она у њему види једино биће које сме да воли, и које је неће издати! Влага убоге земље око њега и мирис воде последњи су физиолошки агенси, који и њу одржавају на припеци, у нормали. Иако дрвце није преживело, ова парабола о жени-сенци дрвету, проширује се на читав Верин удес. И савремени путници сада се успињу на врх каменог брда да виде место где је сада већ 90-годишња старица чувала дрвце својом сенком. (У сценографији ноћне олује и буре која влада морем, док Гросманови јунаци посећују Голи оток, у својеврсном климаксу, на врху стене, долази до психолошког рашчишћавања односа у породици: одбегла кћи голооточке страдалнице, Нина, у ланцу животних промашаја лутајући по „белом свету”, а која је такође давно напустила своју тек рођену кћерку (сниматељку), спочитава Вери издају, тј. избор који је начинила између љубави (према мртвом мужу, а не према живом детету), односно својеврсно жртвовање детета и целокупног њеног живота. У понешто немотивисаном простору и времену овог психолошког размачуна (на врху Отока, усред ноћи, и олује?!) Нина баца сву филмску опрему са снимљеним материјалом о Голом отоку у провалију. Тиме се заокружује пун круг: психолошке бране су пале на овом месту прочишћења, што Голи оток у овом роману представља. То је почетак и крај свих траума. Филма неће бити, али остале су речи, теши се унука-нараторка на крају романа.

Мора се подвући да, иако обе књиге (Д. Илића и Д. Гросмана) имају неколико истоветних сцена (сећања) из живота Еве Панић Нахир, књига Данета Илића далеко комплексније приказује Евин лик, боље је укомпонована у контекст времена и збивања, са много природнијих, и стога уверљивијих сегмената, литерарно носивих чињеница, где је Ева заиста као личност јединствена, аутентична и комплетно (поступцима) окарактерисана. Књига Давида Гросмана, сем што пати од постјугословенских нових терминологија, са видним непознавањем друштвено-политичког контекста, ни не спомињући већи (и пресудан) део Евиног живота у Југославији (пре и после рата), прилично неуверљиво приказује Веру као саможиву и безосећајну (револуционарку?). Чак и Евина љубав према Радету Панићу је дивинизирана, а немотивисана (па је нелогична и толика жртва). Давид Гросман приказује само сегменте Евиног животног путештвија (који су били потребни за његову тему). Зато је у његовом роману, и поред свега, Вера недовршен лик. Заправо, проблем романа Д. Гросмана фокусиран је на моралну дилему: Да ли је не приставши на понуду Удбе да потпише изјаву о одрицању од (већ мртвог) мужа као „народног непријатеља”, после које би била слободна (и враћена детету), Вера свесно жртвовала кћерку од шест година? Дубља одлука – која овде уопште није разматрана кроз Верин лик јесте – није само у питању верност (мртвом) мужу, већ немогућност издаје сопствене савести, односно, јак морални интегритет. Ова дилема (и количина патње) баца у сенку Верину голооточку патњу, и апострофира

Нину као главну јунакињу овог романа, док Веру ставља у други план. У књизи код Д. Илића њен лик је извајан са мноштвом нијанси, топлији, утемељенији, комплетан, у врло складно обједињеним узрочно-последичним околностима.

3.5. АНТИХЕРОИНА – МАРИЈА ЗЕЛИЋ, УПРАВНИЦА ЛОГОРА НА ГОЛОМ ОТОКУ И У СТОЦУ

Скоро све заточенице у својим сећањима спомињу по злу чувену управницу женског логора, Марију Зелић. Она их је пратила од Рамског рита до Голог отока и све су упамтиле њену острашћену мржњу и бесптијалност у кињењу, мучењу и измишљању најневероватнијих облика тортуре према женама. На тај начин, из свих тих сведочанстава, али и у фикционалним делима (*Кањец филма; Све, све, све; Плава тишина*), она израста у јединствену *антихероину*.

У првој (публицистичкој) женској објављеној књизи о Голом отоку, *Љубичица бела*, Жени Лебл посебно поглавље посвећује овој управници под ироничним насловом „Другарица Марија”. Из ње је довољно извући само једну сцену, која је и драматуршки довољно упечатљива. На питање „другарице Марије”, једна од логорашица, Пика, у храбро изговореној реченици, управницу затвора „исправља” и каже: „*Не, нисам рекла да сте фашисти [...]* Рекла сам да сте јори нећо фашисти!” након чега су јој, уместо ланцима, руке везали бодљикавом жицом, затим симулирали стрељање (и на крају је, ипак живу, али као опомену свима, тајно ноћу одвезли у други логор).

Вера Ценић оставља и њен физички портрет, који уоквирује слику зла, коју емитује читава њена појава:

Улази управница. Заталасаше се боксови. Застаде крај столице и упути нам израз гађења, одвратности и сасвим отворену, страсну мржњу. Гледа нас, с цигаретом у руци, самоуверена, моћна, силна.

Врло је пажљиво разгледам. Нашминкана је, али пудер не сакрива грубо отворене поре. Има подочњаке. Испод плаво офарбане косе назире се тамнија, поцрнела. Фризуру очигледно не успева да редовно дотерује. Доминирају крупне зелене очи. Носи свилену хаљину и сандале грубих ђонова. Ружна је – помислим. Имала би лепе очи кад јој из дубина зеница не би пламтела толика злоба, презир, јед и тако активна мржња. Осмех јој је лажан, зуби жути од никотина. Што је дуже посматрам, осећам све дубљу, узвратну одвратност према њој... (*Кањец филма*, 85).

То је само увертира за духовно иживљавање пред вечерњим малтретирањем затвореница „под светлом”, и које она искључиво назива „бандо”.

И у свим осталим литерарним предлошцима доминирају њене зелене очи – овог пута као боја архетипске симболике зла. И у роману

Плава шишина, доминирају у ислеђивању, код затвореница, њене „сма-радно зелене очи”, којима попут гмизаваца прво паралише жртву, да би затим у ислеђивању добила све што је сматрала да треба.

У роману Д. Гросмана, као једина (и јединствена) сцена, литерарно је уобличена само једна, али чудовишна идеја управнице логора М. Зелић – да јој једна од затвореница са „кокошијим слепилом” (Ева Панић), чува засађено дрвце, тако што ће му својим телом правити хлад на врху Голог отока – читавих 56 дана!

И у роману *Све, све, све* Милка Жицина портретише лик Дебеле – чији је Марија Зелић веран прототип:

Диж' се бандо! И туче све редом. Просто, пало јој на памет да неког туче. Колико се сећам, било је то неколико пута. Да ли је управа знала и за те касновечерње поступке тог лудог „пијаног наредника”, каквом сам сматрала ту дебелу гадуру из непосредне околине Београда – не знам, а не знам ни то да ли би јој он те поступке одобрио или не би одобрио [...]. Осећало се по свима редом, кроз све сталеже и кругове и касте, да је Дебела била нешто засебно; а округна је била, насртљива, свирепа [...]. Увек сам се сећала оног утиска из првих мојих смушених дана: та уредно обучена, чиста, окупана, слободног шефовског кретања дебела жена, а која се понаша час као пијани, час као мамурни, а час као трезни поднаредник, бог и батина [...] (77–78).

Жицина тако њен наступ, али и свирепост пореди са предратним агентом Космајцем (који је био по злу познат мучитељ комуниста по казаматима). Дакле, идеологије се разликују – али средства за „непо-слушне” ни у једном репресивном систему нимало.

Питање које се поставља на примеру округности управе, оличене у лику Марије Зелић јесте – одакле корен оволике страсне мржње према често дојучерашњим саборцима, другарицама у истој, револуционарној борби, за исте идеале? Одговор на ово питање највероватније би дала нека опширнија психоаналитичка анализа. Довољно је напоменути да је у логорима током Другог светског рата постојала најчешће расна мржња (немачких нациста према Јеврејима), затим расно-верска, добрим делом „оштрашћена” мржња (хрватских усташа према свему српском и православном), класна мржња (радника према капиталистима, и обрнуто), идеолошка (фашизма према комунизму, и обрнуто), које такође потпадају под психо-патолошко, а у датим околностима и „систему” логора активирано и архетипско Зло у човеку. Овде је, међутим, реч о оштрашћеној мржњи, насталој из љубави према вођи, кога је неко покушао да изда или „издао”. Овакво стање сужене свести, да се страсно мрзи и кињи до уништавања личности (без права да се брани, или објасни), представљао је нов и специфичан „систем преваспитавања”, настао, парадоксално, из совјетске праксе, а усмерен у циљу кажњавања оних који су се „изјаснили” за Русе! Енормна љубав за вођу и створен механизам беспоговорне кривице да је свако ко је стигао на Голи

оток, аутоматски издао ту љубав (Тита), отворила је вулкан негативне енергије према „кривцима”, која је збрисала све заслуге, жртве за ту исту борбу, идеологију. Штавише, што су кажњеници имали некада веће функције (народни хероји, генерали, шпански борци итд.), репресалије су биле острашћеније и веће.

Парадокс је, такође, да је Марија Зелић поживела довољно дуго, да је у тренутку скидања свих идеолошких цензура, дала и један интервју за Радио Београд,³⁸ у којем се лепо види да она ни за длаку није изменила своја уверења, ни став острашћеног чувара поретка и љубави према Титу и Партији, као аксиома, мимо којих је све друго заслужи-ло уништење – без имало кајања према оним женама које су често из сасвим бесмислених разлога стизале на Голи оток, а кроз њен зверски поглед доживеле и најстрашније тортуре. Она каже:

Мени је било врло важно да њима утувим да су оне издајнице, да их натерам да мисле на ту своју издају. Ја сам им то стално понављала. Мој превасходни задатак је био да ја њима лепо објасним да је то напосто издаја земље и Партије, да су оне издајници [...]. Када ја добијем тај њен досије, видим с ким имам посла. Ја никога нисам ошамарила, ја физичку меру ни према једној од њих нисам применила. Ја сам врло строго наступала у односу на ове које су биле упорне у настојању да не ревидирају свој став. Ја сам њима врло јасно ставила до знања: док не ревидирате свој став – на слободу не рачунајте. То је ружно што ћу сада рећи, али сам ја на Голом отоку говорила: ‘Оставићете кости овде, нећете изаћи одавде, нема изласка на слободу док не ревидирате свој став’ (*Љубичица бела*, 133),

након чега спомиње (као очигледну грижу савести „случај Бране Марковић”).

„Ревидирати став” најчешће је значило додавати безброј нових имена (пријатеља, рођака, чланова породице, као „издајника”), па се круг осумњичених „непријатеља” на тај начин ширио у недоглед. У својој изјави Марија Зелић додаје:

Ми смо стално живели у страху од агресивне споља. Ја сам стално журила са записницима. [...] Верујте ми ја сам ишла тако далеко са женама, када ревидирају свој став, пошто она открије све своје везе, с ким је радила, ја идем с њом и даље, ја је питам шта мислиш да ли има још некога ко је био за Информбиро. Не да бисмо хапсили те људе него да бисмо их регистровали [...] (134).

---

38 Разговор са Маријом Зелић водила Светлана Лукић, 1990. године.

4. ФИЛМ КАО ПОДТЕКСТ ЖЕНСКИХ РОМАНА О ГОЛОМ ОТОКУ

У роману Г. Залад *Плава шишина*, у последњем поглављу, у симболичном тријумфу добра и лепоте (уметности) над људским злом, под насловом ФИЛМ, главна јунакиња, остарела пијанисткиња Наталија Радуловић, долази на премијеру филма насталог по њеној књизи о Голом отоку. Ова својеврсна „фикција у фикцији” – са прецизним датумом (11. април 1990) и местом одржавања (у Сава центру), антиципира не само будућност овог романа (што се, наравно, није догодило), јер је роман доиста изузетно филмичан, грађен ефектним и изграђеним (филмским) сценама, карактеризованим личностима и сјајним дијалозима, а што је најважније – ту су у једној судбини дати елементи свих трагичних судбина бројних голооточких логорашица. Тиме је у овом роману дошло до својеврног стапања фикције у реалност, и обрнуто.

Писање књиге (у глави), као једне врсте слободе, било је својеврсна упоришна тачка опстанка, отпора и ината, по сличним психолошким механизмима, свих искустава личности у овим романима: од М. Жицине, до Ж. Лебл, све до фиктивне јунакиње Наталије Радуловић – књига о Голом отоку коју „пишу у глави” спасава их да не полуде, да о(п)стану у свом духовном уздигнућу као личности релативно неокрњене.

Још је само мисао жива у мени [...]. Када изађеш, имаћеш шта да понудиш, имаћеш књигу [...]. Затворена сам у љуштуру у своје ја. [...] Моје нетакнуто тајно царство мисли, маште и снова. Царство које сам љубоморно чувала и неговала да нико не продре и не запрља га. Мој свет је био изван свега овога, изван ада. Сређивала сам мисли и „писала” у глави своју књигу о љубави и уметности [...]. (103, 118)

Књига, која је дакле „писана” на Голом отоку, преточена је у филмски језик. Са том реченицом се и завршава овај роман, када Наталија каже мужу: „Коначно имаш прилику да видиш мој пакао”.

И роман Давида Гросмана има у подтексту филм, који чланови породице желе да сниме о Вери (Еви Нахир), пратећи је на путовању од кибуца у Израелу, до Голог отока. Снимају се и бележе сати разговара и материјала, да би се о томе оставило трајно визуелно сведочанство. Ипак, овде је реч о функционалној (филмској) мотивацији у служби романа – јер на врху Голог отока, у својеврсној породичној катарзи (љубав и кривица између три генерације у ланцу мајка–кћи), Верина кћерка Нина (која је условно, главна јунакиња, и апострофирана као главна жртва овог романа – због изгубљеног детињства одвођењем мајке у логор – што се, по њој, могло избећи), баца камеру и сав снимљени материјал у провалију. То се може окарактерисати као „убиство” породичне трауме на самом месту трауме.

Дакле, историја Голог отока, са врло мало сачуваног документарног материјала о женама које су боравиле на њему, али са богато по-

нуђеном фикционалном и мемоарском литературом – претпостављају у целини, као следећи корак, управо једно филмско уметничко остварење, не само као знак сазрелости једне културе и друштва да одговори на задату тему, већ и дефинитивно и убедљиво највећег утицаја и транспарентности о овој теми коју филм као визуелна уметност има у данашњем свету. Треба истаћи да је управо визуелни доживљај, тј. ТВ-емисија Данила Киша, емитована 1990. године о двома Голооточанкама (Жени Лебл и Еви Панић Нахир), отворила Пандорину кутију теме о женама на Голом отоку, а не књиге, које су настале тек накнадно, директно или поводом овог ТВ утицаја. Такође, од филмског материјала досада снимљеног, напомињемо и документарни филм Желимира Жилника о Драгици Срзентић, који је под насловом *Једна жена – један век* имао премијеру у Дому омладине 28. септембра 2011. године (пре тога у Драгичином родном Мотовуну, у Истри). С обзиром на то да сада нема готово ниједне од сведокиња страдања на Голом отоку (и сличним логорима) међу живима, преостаје као озбиљан уметнички изазов и порив да се из постојеће литературе о женама Голог отока, које смо укратко анализирали, оствари и једно достојно филмско дело, које ће на темељима сачуване „голооточке поетике” бити бар мало одуживање дуга свим невино страдалим женама – жртвама једне идеолошке репресије друге половине 20. века у Југославији.

24. новембар 2021.

Извори

Гросман 2019: D. Grosman, *Život se sa mnom mnogo poigrao*, prevod sa hebrejskog Dušica Čvorić Stojanović, Beograd: Arhipelag.

Жицина 2002: M. Žicina, *Sve, sve, sve*, predgovor Drago Kekanović, dodatak: Razgovor s Milkom Žicinom (razgovarao Marko Nedić), Zagreb: SKD Prosvjeta.

Залад 2014: G. Zalad, *Plava tišina*, predgovor Dobrica Ćosić, Beograd: Evro-giunti.

Илић 2016: D. Ilić, *Eva: biografija Eve Nahir*, Крагујевац: приватно издање.

Лебл 2009: Ž. Lebl, *Ljubičica bela: dve i po godine u Jugo-gulagu za žene*, Beograd: Čigoja.

Ценић 1994: В. Ценић, *Кањец филма*, Врање: Књижевна заједница Врања.

Ценић 2001: В. Ценић, *Иста прича*, Врање: Књижевна заједница Врања.

Литература

Благојевић 2002: Б. Благојевић, *Скерлејина луда: прва књиџа која се зове и група књиџа*, 2, Београд: Алтера.

Гароња Радованац 2013: С. Гароња Радованац, „Писмо професорке Бране” у: *Изидина којча*, Београд: Српска књижевна задруга.

Гароња Радованац 2013: С. Гароња Радованац, „Срећан је онај ко уме толико да осећа” (разговор с Вером Ценић), у: *Жене ѿворе: разговори са књижевним савременицама једној столећа*, Београд: Алтера, 29–53.

Гароња Радованац 2013: С. Гароња Радованац, „Књижевна јунакиња 20. века и сведок не само једне епохе” (разговор са Драгицом Срзентић), у: *Жене ѿворе*, Београд: Алтера, 215–237.

Гароња Радованац 2011: С. Гароња Радованац, „Голи Оток и Резолуција Информбироа (ИБ) у српској књижевности коју пишу жене”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, Матица српска, Нови Сад, књ. LIX, св. 3/2011, 663–679.

Гароња Радованац 2018: С. Гароња Радованац, „Голооточка тематика у женском идеолошком роману”, *Сто година од оснивања Југославије: искуство српске књижевности, филозофије и културе*. Излагања на 28. заседању Крушевачке филозофско-књижевне школе: Зборник радова крушевачке филозофско-књижевне школе, Културни центар Крушевац, Крушевац.

Гароња Радованац 2012: С. Гароња Радованац, „Резолуција Информбироа (ИБ) 1948. у српској књижевности коју пишу жене (Из рукописне заоставштине Милке Жицине)”, *Књижевна историја*, Београд, XLIV, 2012, бр. 147, 367–397.

Гароња Радованац 2017: С. Гароња Радованац, *Жена и идеологија у српској књижевности*, Крагујевац: ФИЛУМ.

Јовановић 1984: Б. Јовановић, *Душа, јединица моја*, Београд: БИГЗ.

Недић 2017: М. Недић, *Повраћак љичи: ољеди о савременој српској прози*, Нови Сад: Академска књига.

Тешић 2002: Љ. Тешић, *Терор у Тишовим казамашима: сећања Веселина Појовића Макаренка*, Београд: Мрљеш.

Тимченко 2014: Н. Тимченко, *Психологија књижевне лоторологије*, приредила Драгана Бедов, Лесковац: Задужбина Николаја Тимченка.

Slavica Garonja Radovanac / FICTION WORKS ABOUT GOLI OTOK IN SERBIAN LITERATURE WRITTEN BY WOMEN / WOMEN AS MAIN, FICTIONALIZED HEROINES IN NOVELS ABOUT GOLI OTOK

Summary / In this paper, we consider the phenomenon of fictionalization of the theme of the Goli otok in novels (mostly written by women), as a kind of collective and ideological trauma, which has been a taboo topic in socialist Yugoslavia for more than 40th years. Biljana Jovanović (*Duša, jedinica moja*, 1984) and Boba Blagojević (*Skerletna luda*, 1991) started the topic of Goli otok in a women's ideological novel and after that the topic of IB Resolution continued through different genres: publicist-memoir work (*Ženi Lebl*), autobiographical novel (*Vera Cenić*), or a real postmodern novel by Milka Žicina (*Sve, sve, sve*, 2002), all the way to a modern novel, with a fictional protagonist, which combines all the experiences of the Goli Otok's victims (G. Zalad, *Plava tišina*, D. Grossman, *Život se sa mnom mnogo poigrao*). We divide the origin of these novels into the works of women writers who personally experienced torture of Goli otok (Ž. Lebl, V. Cenić, M. Žicina, Eva Panić), and those who were born much later, dealt with this topic completely through the fiction (G. Zalad, D. Ilić, D. Grosman). V. Cenić and M. Žicine also created several impressive literary heroines, whose degree of fictionalization we have specifically analyzed here as literary heroines (Bрана Marković, Dragica Srzentić, Slavka Pogačarević, Eva Panić Nahir), as well as the type of antiheroine in the character of Marija Zelić, the warden of the camp on Goli Otok. These are works whose literary qualities should be much more present on

our literary scene, and with a good film adaptation they should enter a much wider, public reception, especially since film as a medium is the main subtext of two modern novels about Goli Otok (G. Zalad, D. Grosman).

Key words: IB Resolution, Goli otok, women's novel, fictionalization, victims of the Goli Otok as literary heroines.

Примљен: 26. новембра 2021.

Прихваћен за штампу децембра 2021.